

ƏSGƏR ABDULLAYEV

**AZƏRBAYCANLILARIN
MART SOYQIRIMI
UNUDULMAMALIDIR**

BAKI – 2008

ƏSGƏR ABDULLAYEV

**AZƏRBAYCANLILARIN
MART SOYQIRIMI
UNUDULMAMALIDIR**

*Əsər 1918-ci ildə törədilmiş mart faciəsinin
90 illiyinə həsr edilmişdir.*

BAKI – 2008

1

Elmi redaktor: f.e.d., professor **Maqsud Cəlilov**

Rəyçilər: t.e.d., professor **Bəhrüz Abdullayev**

t.e.n., dosent **Mehdi Quliyev**

t.e.n., dosent **Zəfər Bayramov**

**Abdullayev Ə. Azərbaycanlıların mart soyqırımı unudulmamalıdır (Monoqrafiya). Əsər 1918-ci ildə törədilmiş mart faciəsinin 90 illiyinə həsr edilmişdir.
Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı – 2008.**

© Ə.Abdullayev, 2008

© «İqtisad Universiteti», 2008

SON İKİ ƏSRDƏ QAFQAZDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI MƏQSƏDYÖNLÜ ŞƏKİLDƏ HƏYATA KEÇİRİLMİŞ ETNİK TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIM SİYASƏTİ NƏTİCƏSİNDƏ XALQIMIZ AĞIR MƏHRUMİYYƏTLƏRƏ VƏ MƏŞƏQQƏTLƏRƏ MƏRUZ QALMIŞDIR. MƏRHƏLƏ-MƏRHƏLƏ GERÇƏKLƏŞDİRİLƏN BELƏ QEYRİ-İNSANİ SİYASƏT NƏTİCƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILAR... KÜTLƏVİ QƏTL VƏ QIRĞINA MƏRUZ QALMIŞ, XALQIMIZA MƏXSUS MİNLƏRLƏ TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏ VƏ YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ DAĞIDILIB VİRAN EDİLMİŞDİR.

**Ümummilli lider
HEYDƏR ƏLİYEV**

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞA VƏ ZƏNGƏZURA İRANDAN VƏ OSMANLI İMPERİYA-SINDAN ÇOXLU SAYDA ERMƏNİ AİLƏLƏRİNİN KÖÇÜRÜLMƏSİ, 1905 VƏ 1918-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİ HƏRBİ DƏSTƏLƏRİNİN QAFQAZIN MÜXTƏLİF BÖLGƏLƏRİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ KÜTLƏVİ QƏTLLƏR VƏ TALANLAR, 1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ SOYDAŞLARIMIZIN ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏKİ ATA-BABA YURDLARINDAN DEPARTASIYA EDİLMƏSİ, 1988-Cİ İLDƏN BAŞLAYARAQ DAĞLIQ QARABAĞI AZƏRBAYCANDAN QOPARMAQ MƏQSƏDİ GÜDƏN GENİŞMİQYASLI MÜHARİBƏ VƏ ONUN BU GÜN DƏ DAVAM EDƏN ACI NƏTİCƏLƏRİ, 1992-Cİ İLİN XOCALI FACİƏSİ — BUNLAR TƏCAVÜZKAR ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI PLANLI SURƏTDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ SOYQIRIM SİYASƏTİNİN QANLI SƏHİFƏLƏRİDİR.

**İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti**

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı özünün tarixində olduqca çətin, tələyüklü məqamları az yaşamamışdır. Belə çətin məqamlardan daha dəhşətli və təhlükəlisi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iki yerə parçalanması və onun ərazilərinə çarizmin vasitəçiliyi ilə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi olmuşdu. Azərbaycan torpaqlarında özləri üçün əlverişli şəraitin yaranmasından istifadə edən ermənilər daha münbit torpaqlara və əsrarəngiz təbii malik olan Dağlıq Qarabağa xüsusi maraq göstərmişlər. Hiyləgərlikdə, fitnəkarlıqda, ikiüzlülüyə əl atmaqda və əsassız iddialar irəli sürüb onu təbliğ etməkdə bəşər tarixində indiyədək heç bir xalqda mövcud olmamış xüsusi yırtıcı xislətə malik olan ermənilər bir qədər sonra Dağlıq Qarabağı özlərinə məxsus bölgə hesab etmiş və edirlər. Hətta erməni tarixşünaslığında da bu saxta konsepsiya özünə möhkəm yer tutmuşdur. Qatı millətçi, şovinst xarakterli Daşnaksütyun partiyası məhz bu qondarma ideyanı gerçəkləşdirmək üçün XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın Kür çayından cənubda olan əraziləri hesabına dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq siyasəti yürütmüş və onu əməli surətdə həyata keçirmək üçün dünya ermənilərinin səfərbərliyə alınmasını təmin etmişdir.

Bütün cəhdlərə baxmayaraq, tarixi mənbələr dönə-dönə ermənilərin bu iddiasının başdan-başa saxta və yalan olduğunu sübut etmişdi. Əgər onlar iddiasında olduqları əraziləri özlərinə məxsus hesab edirlərsə, o halda həmin ərazilərdə ermənilər çoxluq təşkil etməli idilər. Tarixi faktlar da təsdiq edir ki, İrəvan xanlığı ərazisində yaradılmış Ermənistanda və eləcə də Dağlıq Qarabağda əhalinin milli tərkibində vaxtilə ermənilər deyil, azərbaycanlılar üstünlük təşkil etmişlər. Bunu müxtəlif ölkələrdən olan bir sıra tədqiqatçılar və hətta erməni professor V.A.Parsamyan da etiraf etmişdir. O, yazmışdı: «Rusiyaya birləşənə qədər Şərqi Ermənistanın 169 min 155 nəfər əhalisinin 57.305 nəfəri, yaxud 33,8%-i erməni, 84089 nəfəri, yaxud

49,7%-i müsəlman, 26911 nəfəri, yaxud 16%-i kürd və 850 nəfəri, yaxud 0,5%-i başqa millətlər olmuşdu.¹

Belə olan halda «Dağlıq Qarabağ ermənilərə məxsusdur» ideyasının irəli sürülməsi ancaq gülünc doğurur. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu sübut edən tarixi faktları anlamaq istəməyən və yaxud tarixi həqiqətləri dərk etmək iqtidarında olmayan ermənilər ədalətsiz, böhtançı məqsədlərinə çatmaq xatirinə iyrənc uydurmalar yaymaqdan, beynəlxalq ictimaiyyəti iflic, hipnoz vəziyyətə salmaqdan belə çəkinməmişlər. Nəticədə xalqımız tarixin ən ağır haqsızlığı və məşəqqətli məqamı ilə başa-baş qalmışdır.

XIX əsrin axırlarından erməni millətçiləri avantürist məqsədlərinə nail olmaq üçün dəhşətli faciələr törətməklə mübarizələrini genişləndirmişlər. Apardıqları mübarizədə dəhşətli qırğınlar törətmiş ermənilər zaman-zaman Azərbaycanın müəyyən ərazilərinin ələ keçirilməsinə və 1988-ci ildən isə Dağlıq Qarabağın və onu əhatə edən yeddi rayonun işğalına nail olmuşlar. «Dənizdən dənizə», «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiasında olan ermənilər azərbaycanlılara qarşı apardıqları dəhşətli müharibədə insanlıq tarixinə məlum olmayan işgəncələrdən - insanların müəyyən bir yerə doldurulub yandırılması, hamilə qadınların qarnının yırtılması, insanların diri-diri quyuya doldurulması, insanların başına mıx çalınması, körpənin süngüyə keçirilməsi, uşaqların başlarının kəsilməsi və s. kimi vəhşiliklərdən istifadə etmişlər. Bütün bunlar isə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırım tətbiq etdiklərini əyani göstərir. Soyqırım siyasətinin ən dəhşətli hadisələrindən biri 1918-ci ilin martında olmuşdu. Bunun törədilməsinin 90 illiyi ərəfəsində oxuculara təqdim olunan bu kitabçada unudulması qeyri-mümkün olan soyqırım və onun sonrakı illərdə təkrarı, bunun acı və fəlakətli nəticələri qısa şəkildə şərh edilmişdir. Şübhəsiz, bu əsər xalqımıza böyük faciələr yaşatmış soyqırımın yaddaşlarda qalması və hazırkı nəslin dəhşətli ta-

¹ В.А.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900 г. Книга первая. Изд. «Айастан», Ереван, 1977, с. 88.

rixı faktırları bilməsi və bundan lazımı nəticələr çıxarması baxımından çox əhəmiyyətli bir faktordur.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən birini də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım siyasətinin bir istiqamətini də saysız-hesabsız kənd, qəsəbə, rayon, çay, göl adlarının, maddi mədəniyyət abidələrinin, hətta musiqi əsərlərinin adlarının dəyişdirilib «erməniləşdirilməsi»nin tarixi mənbələr əsasında təhlil edilməsi təşkil edir.

Xalqımızın vətənpərvər övladlarından biri olan Əsgər Abdullayevin oxuculara təqdim olunan bu əsərindən əvvəl yazıb çap etdirdiyi «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu – XX əsr)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimlərindən olan Akademiyanın müxbir üzvü Mahmud İsmayılovun, akademik Püstəxanım Əzizbəyovanın, akademik Cəmil Quliyevin və digərləri tərəfindən yüksək qiymətini almışdır. Bundan əlavə o, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasətinin müxtəlif aspektlərinə dair yazıb çap etdirdiyi 10 ədəd monoqrafiyası ilə vətən qarşısında öz övladlıq və ziyalılıq borcunu tam yerinə yetirmişdir.

Şübhəsiz, Əsgər Abdullayevin 1918-ci il 31 mart soyqırımının 90 illiyinə həsr edilmiş bu ən yeni əsəri də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın unudulmaması və xalqın vətənpərvərlik ruhunun daha da oyanmasında öz əhəmiyyətli rolunu oynayacaqdır.

MAQSUD CƏLİLOV
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Zəngin təbii ehtiyatlara və olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan tarixən müharibələr meydanına çevrilmiş və baş verən müharibələrdə Azərbaycan xalqı az faciələrlə üzləşməmişdir. Ancaq bu faciələrin davamlı tarixi XIX əsrin əvvəllərindən daha dəhşətli oldu. Belə ki, həmin əsrdə Azərbaycan iki dəfə ağır fəlakətə məruz qaldı. Bunlardan birinci dəfə 1813-cü ildə Gülüstən müqaviləsi ilə, ikincisi isə 1928-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində baş vermiş və Azərbaycan iki yerə bölünmüşdü. Bundan sonra Azərbaycan xalqının tarixi qatilləri; onun faciələrinin, dözülməz məşəqqətlərinin səbəbkarları - insanlığa töhmət olan ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisinə, xüsusilə İrəvan xanlığına və Azərbaycana kütləvi axını başlandı. Bu axın gələcəkdə azərbaycanlıların başına gətiriləcək faciələri təmin etməli idi.

V.A.Parsamyan yazmışdı: «1828-ci il mart ayının 20-də I Nikolay bu müqaviləni (yəni Türkmənçay müqaviləsini) təsdiq etdi, martın 21-də isə erməni vilayətinin yaradılması haqqında fərmanı imzaladı».¹ Həmin fərmana görə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi və onlar «Erməni vilayətləri» adı altında birləşdirildi. Rusiya hökumətinin tədbirindən ruhlanan Lazarev və başqaları Azərbaycanın digər torpaqlarının — Şəki və Şamaxı xanlıqlarının hesabına erməni vilayətinin ərazisini artırmağı təklif etdilər.² Bununla da Naxçıvan, İrəvan və digər Azərbaycan xanlıqlarının torpaqlarında erməniləşdirmə siyasəti həyata keçirildi. Bu siyasətlə də əsrlər boyu Azərbaycan torpaqlarına böyük maraq göstərən erməni millətçiləri üçün daha əlverişli şərait yaradılmış oldu.

Azərbaycanın iki yerə bölünməsi ilə bura ermənilərin kütləvi halda köçürülməsi prosesi qabaqcadan düşünülmüş məkrli siyasətin bir hissəsi idi. Köçürülmə prosesinin başlanması ilə həm də azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından sıxışdırılması siyasəti həyata keçirildi. Belə ədalətsiz siyasətin həyata keçirilməsində şübhəsiz Rusiya imperiyasının açıqdan-

¹ В.А.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900 г. Книга первая. Изд. «Айастан», Ереван, 1977, с. 75.

² İ.Əliyev. Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989, səh. 47.

açığa erməni mənafeyini müdafiə etməsi öz mənfur rolunu oynamışdı. Bu da təsadüfi olmamışdı. Hansı ki, Qafqaz tarixən Rusiya imperiyasının maraqlarını cəlb edən regionlardan biri olmuşdu. Ancaq o da yaxşı məlum idi ki, I Pyotrun dövrünə qədər Rusiyanın burada global xarici siyasət yeritmək imkanı olmamışdır. Yalnız I Pyotrun dövründə belə bir şərait yaranmışdı. Namiq Fərəc Sığırlıgöy yazır ki, 1701-ci ilin iyun ayının axırlarında Bavariyadan Litva sərhədlərini keçərək, Rusiya imperiyasına İzrail Oriya adlı bir erməni gəlmişdi. O, özü ilə Qərbin qan qoxulu tamahını əks etdirən «Böyük Ermənistan» adlı türk Şərfinin istila xəritəsini də gətirmişdi. 1703-cü ilin payızında həmin avantürist xəritə I Pyotrun imperator stolunun üstünə qoyulmuş və xəritə imperatorun çox xoşuna gəldiyindən Bavariya ermənisi İ.Oriyaya polkovnik rütbəsi vermişdi.¹ Belə münasibətin təsiri ilə Şamaxını erməni torpaqlarının açarı hesab edən İ.Oriya məhz rus ordusunun köməyi ilə Şamaxını, Naxçıvanı, İrəvanı və Təbrizi «azad», İrani zəbt, Türkiyəni işğal edərək «Böyük Ermənistan»ın hələlik çox kiçik bir hissəsini müsəlmanlardan xilas etməyi planlaşdırmışdı.²

Şübhəsiz, I Pyotrun dövründə aparılan müharibələrdə əldə edilmiş qələbələr və ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər Rusiyanın qüvvətlənməsində və onun nüfuz dairəsinin Qafqaz istiqamətində artmasında öz rolunu oynamışdı. Həm də belə şəraitdən istifadə edən Rusiya imperiyası işğalçılıq siyasətində erməniləri strateji müttəfiqə çevirmiş və Qafqaz xalqlarının əsarət altına alınmasında onlardan hərtərəfli istifadə etmişdir. Bununla bərabər, Rusiya imperiyası işğal etdikləri ərazilərdə möhkəmlənməkdə ermənilərdən bir dayaq vasitəsi kimi də istifadə etmişlər və edirlər.

XIX əsr rus tarixçisi Sergey Mixayloviç Solovyov yazmışdı: «Rusiya ətrafındakı işğal olunmuş ərazilərdə möhkəmlənmək üçün ən yaxşı vasitə, Pyotra görə, oralarda xristian əhalisinin qüvvətləndirilməsi, müsəlmanların isə azaldılması

¹ Namiq Fərəc Sığırlıgöy. «Böyük Ermənistan» xülyası və böyük Pyotr. «Azərbaycan» qəz., 22 iyun 1990.

² Yəne orada.

hesab olunurdu».¹ Erməni xudbinliyinə və yaltaqlarına cavab olaraq I Pyotrun ermənilərə olan qayğısı və onların müsəlman torpaqlarında yerləşdirilməsi arzusu çox illər sonra - 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra əyani şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Belə ki, 1828-1829-cu illər arasında Cənubi Qafqaza 40 min nəfərdən artıq İrandan və 84 min nəfərdən artıq Türkiyədən erməni köçürülmüşdü.² Ancaq N.N.Şavrov onu da göstərmişdi ki, o zamanlar Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə qeyri-rəsmi köçürülmüş ermənilərin ümumi sayı 200 min nəfər olmuşdu.³ Azərbaycan ərazilərinə köçürülmə siyasətinin nəticəsində 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900 minə yaxın olduğu halda, 1908-ci ildə onların sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdı.⁴ Bununla da ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə köçürülmələri ilə azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarında sıxışdırılması və çıxarılması prosesi başlanmışdı.

Erməni müəlliflərindən Zaven Korqodyan 1932-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə 1831-1931» statistik məlumat kitabında yazmışdır ki, İrəvan xanlığı işğal ediləndə 2310 kənddən 90%-ə yaxını və ya 2 mini azərbaycanlılara məxsus olmuşdur.⁵ Hesablamalar göstərir ki, 1828-ci ildən 1920-ci ilədək iki milyondan çox müsəlman Rusiyadan qovulmuşdu və bunların əksəriyyəti indiki Ermənistan deyilən yerləri tərk edənlər olmuşdu.⁶ Ermənistandan azərbaycanlıların qovulması siyasəti erməni tarixşünaslığında belə bir uydurma ilə əsaslandırılır ki, guya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar orta əsrlərdə ermənilərin ərazisini zəbt etmiş köçəri türk-tatarların nəsiləridir. Buna görə də guya indi onları

¹ S.M.Solovyov. «Rusiya tarixi üzrə mühazirə və hekayələr» əsəri, Moskva, 1989, səh. 717.

² Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.Петербург, 1911, səh. 63.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, səh. 64.

⁵ З. Коргодян. Населения оветсий Армении. Иреван, 1932, с. 162.

⁶ Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı, 1992, səh. 3.

həmin yerlərdən çıxartmaqla tarixi ədalət bərpa edilir. Bu saxta «konsepsiya» uzun illərdir ki, erməni diasporu tərəfindən xaricdə və Ermənistanda geniş təbliğ edilir. Azərbaycan tarixçiləri bunun əsassız olduğunu bilsələr də, ona qarşı vaxtında lazımı dərəcədə mübarizəyə bolşevik Rusiyası imkan verməmişdir. Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından çıxarılması ilə həm də Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən məqsədyönlü soyqırım və deportasiya siyasətinin ilkin mərhələsi başlandı.

Ümummilli liderimiz H.Əliyev belə bir vəziyyətlə əlaqədar olaraq Azərbaycan xalqına 27 mart 2001-ci il tarixli müraciətində demişdi: «XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ardıcıl olaraq, tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmağa başlanmış, Qafqazın cənubunda Ermənistan dövlətinin yaradılması, azərbaycanlıların öz qədim torpaqlarından, ata-baba yurdlarından qovulması, onların deportasiyası prosesi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir. Soyqırım və deportasiya prosesi mərhələlərlə düşünülmüş plan əsasında həyata keçirilmişdir». Bununla da ermənilər üçün əlverişli şərait yaradılmış və həm də həmin şəraitin təsiri altında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni millətçiləri mübarizə meydanını Türkiyədən Azərbaycan ərazisinə keçirmişlər. Bu da sonrakı illərdə xalqımızı dəhşətli fəlakətlərə məruz qoymuşdu.

1905-1907-ci illər inqilabı dövründə çarizmin öz hökumranlığını qoruyub saxlamaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri millətlər arasında nifaq salmaq siyasəti olmuşdu. Çar mütləqiyyəti həm də yaxşı bilirdi ki, Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar və ermənilər arasında dərin ziddiyyətlər vardır. Həmin ziddiyyətlər şübhəsiz, çarizmin milli siyasəti nəticəsində ermənilərin XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə daha da kəskinləşmişdi. Eyni zamanda türklərlə ermənilər arasında olan ziddiyyətlər də regionda olan hadisələrə öz təsirini göstərmişdi. Məhz bütün bunları nəzərə alan çarizm XX əsrin əvvəllərində ermənilərin sayca az olmalarına, hətta Yerevanda da azlıq təşkil etmələrinə və Qafqazda 54

qəzadan yalnız beşində çoxluq təşkil etmələrinə¹ baxmayaraq 1905-ci il inqilabı zamanı məhz ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə edərək, onları azərbaycanlıların əleyhinə qaldırmışdı. Deməli ermənilər özlərinin regionda azlıq təşkil etmələrindən və Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən lazımı nəticələr çıxarmamışlar. Əksinə, onlar Qafqazda olan yüksək vəzifəli rus məmurlarının köməyi və fitvası ilə silahlanaraq azərbaycanlılara qarşı kəskin düşmən mövqeyi tutmuşlar. Belə şəraitdən istifadə edən Rusiya imperiyası 1905-ci il inqilabının qarşısını almaq naminə ermənilərin mənafeyini müdafiə edərək, erməni-müsəlman qırğını törətmək qərarına gəlmiş və bu məqsədlə də erməniləri silahlandırmışdı. Həmin məqamı təsdiq edən V.F.Mayevski yazmışdı ki, hətta polis Bakıda ermənilərin silah anbarlarını aşkar etmişdi.²

1905-1906-cı illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı apardıqları mübarizədə 30 ildən bəri topladıqları və gizli yerlərdə — qəbristanlıqda, qayalıqlarda, zirzəmilərdə, kilsələrdə saxladıqları müxtəlif növ silahlardan istifadə edərək dəhşətli faciələr törətmişlər. İlk toqquşma Bakıda fevralda erməni kilsəsinin yaxınlığında Ağarza adlı azərbaycanlının ermənilər tərəfindən öldürülməsi ilə başlanmış və bu, kütləvi faciə ilə nəticələnmişdi.

M.S.Ordubadi 1905-1906-cı illərdə olan qırğına həsr etdiyi «Qanlı illər» əsərində yazmışdı: «Çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış iğtişaş bombası partladı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb-yaxıldı..., bu bomba fevralın 6-da baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı. Bununla da təxminən iki il davam edən müsəlman-erməni qırğını başlandı.³ Amerika tədqiqatçıları C.Makkarti, K.Makkartinin (ər-arvad) yazdıqlarına görə Bakıda fevralda təxminən 700, sentyabr ayında isə 275 müsəl-

¹ Hüseyin Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, səh. 20.

² В.Ф.Маевский. Армяно-татарская смута на Кавказе как одна из фаизов армянского вопроса. Баку, 1915, səh. 92.

³M.S.Ordubadi. «Qanlı illər», Bakı, 1991, səh. 18-23.

man məhv edilmişdi.¹ Dəhşətli faciələrlə müşahidə olunan Bakı hadisəsindən sonra ermənilər 1905-1906-cı illərdə Şuşada, Qaryagində (indiki Füzulidə), Cəbrayılda, Naxçıvanda, İrəvanda, Qazaxda, Gəncədə, Tiflisdə dəhşətli müsəlman qırğınları törətmişdilər. Onların amansızlığına dair Mir Mövsüm Nəvvabın yazmış olduğu bir faktı göstərmək kifayət edər.

Belə ki, ermənilər Şuşanın yaxınlığında olan bir dəyirmanı gəlib oradakı kişini öldürmüş və sonra qucağında dörd aylıq uşağı olan qadına yaxınlaşmışlar. Qadın yalvarıb: — «məni öldürün, uşağa toxunmayın» — demişdi. Ermənilərdən iki nəfəri irəli yeriyib: — «Qorxma, uşağı öldürməyəcəyik» — demişlər. Onlar uşağı anadan alıb bələyini açmış və hərəsi uşağın bir ayağından tutub dartaraq onu iki yerə parçalayıb ananın üstünə atmış və anaya isə bir neçə güllə vurub dəyirmanı talan etmişlər.²

Namərdlik, qəddarlıq, nankorluq xislətinə malik olan ermənilər «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiası uğrunda mübarizə apardıkları bütün dövrlərdə, eləcə də 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıkları mübarizədə hər cür vasitədən və hətta kilsələrdən, din xadimlərindən də istifadə etmişlər. Kilsənin toxunulmaz tanrı məbədi olduğunu «nəzərə alan» erməni keşişləri onu 1905-1907-ci illərdə xalqımıza qarşı erməni quldur dəstələrini silahlandıraraq cəbbəxanaya çevirmişdilər.

M.M.Nəvvab yazmışdı: «1906-cı ildə Şuşada yoxlanmış zamanı iki kilsənin yeraltı qatından çoxlu miqdarda tufəng, güllə, top, bomba, dinamit, evlərin yandırılmasında istifadə etmək üçün müxtəlif maddələrlə doldurulmuş silah anbarları aşkar edilmişdi. Kilsənin əsas fəaliyyəti ilə daban-dabana zidd olan bu əməllərinə görə Ter-Ovanesyan, Ter-Arsen, Ter-Kara-

¹ Дж.Маккарти, К.Маккарти. Тюрки и армяне руководство по Армянскому вопросу. Баку, 1996, səh. 60.

² М.М.Нəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, səh. 51.

pet Vartapetov, Mirzəbekov, Asatur Vartapetov kimi keşiklər Şuşadan uzaqlaşdırılmışlar».¹

Bakıda başlanan bu faciəli hadisələr tez bir zamanda İrəvanda da təkrar edilmişdi. 1905-ci il mayın 23-də İrəvanda ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən qətlər bir aya qədər davam etmiş və İrəvan ətrafında olan 15 müsəlman kəndi viran edilmişdi. M.S.Ordubadi yazmışdı ki, İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda və boğmaqda idi. Bu ərəfədə ermənilər İrəvan və Naxçıvanla bərabər Cavanşir qəzasında da az faciələr törətmişlər. 1905-ci il oktyabrın əvvəllərində Sırxavənd kəndinə Amazaspın başçılığı ilə hücum edən 400 nəfərlik erməni caniləri dəhşətli qırğın törətmiş və günahsız azərbaycanlıların məhv edilməsində onun yanında komissar olan A.Mikoyanın da az günahları olmamışdı.²

Vəhşiliklərini davam etdirən ermənilər 1905-ci ilin dekabrında Cavanşir qəzasının Ümidli kəndində kişilərin başlarını kəsmiş, qadınların bir hissəsini öldürmüş və bir hissəsini əsir aparmışdılar. Həmin dövrün faciələrini qələmə alan M.S.Ordubadi yazmışdı ki, 1906-cı ilin avqustunda Zəngəzurun Oxçu-Şəbadək yaşayış məntəqələrindən Ordubada doğru gedən azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən ələ keçmişlər. Molla Həsən Əfəndinin ətrafında bir neçə qadın, əlində Quran ermənilərə rəhm etmələrini bildirmişdi. Ermənilər Quranı yandırmış və Molla Həsən Əfəndini isə doğramışdılar. Qaçmağa çalışan qadın və uşaqları vəhşiliklə qətlə yetirmişdilər. Hadisə yerinə gələn ordubadlılar 62 qadın və uşağın cəsədini, 15 nəfər körpənin kəsilmiş başlarını görmüşlər³.

Tarixi faktlar dönə-dönə təsdiq edir ki, ermənilər törətdikləri dəhşətli faciələri Azərbaycanın bütün bölgələrində amansızlıqla həyata keçirmişlər. Onlar bu yolla azərbaycanlı-

¹ M.M.Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, səh. 4.

² Sani Hacıyev. «Erməni məsələsi» faktların dili ilə. «Azərbaycan» qəz., 27 aprel 2001.

³ M.S.Ordubadi. «Qanlı illər», Bakı, 1991, səh. 133.

lara qarşı nə dərəcədə vəhşi və qaniçən olduqlarını nümayiş etdirmişlər. Onlar həm də bu yolla azərbaycanlıları qorxudaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərini ələ keçirmək məqsədi güdmüşlər. Belə ərazilərdən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdu. Gəncə quberniyası tərkibinə daxil olan həmin qəzada ermənilər 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş və yerli əhalini didərgin salmışlar. Ancaq buna baxmayaraq yenə də əhalinin çox hissəsini — 60 faizini azərbaycanlılar təşkil etmişlər.¹

Beləliklə, Rusiya imperiyasının havadarlığına tam əmin olan ermənilər onların dəstəyi ilə 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları mübarizədə yüzlərlə yaşayış yerlərini qəddarlıqla dağıdıb məhv etmiş və minlərlə azərbaycanlıları — uşaqları, qadınları, qocaları öz doğma torpaqlarında amansızcasına qətlə yetirilmişdilər. Eyni zamanda o dövrdə Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi, Gəncə və İrəvan quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmişdi.²

Bu bir növ Aqambekyanın Fransada «Humanite» qəzetində dərc olunmuş müsahibəsində erməni xalqına etdiyi müraciətin məntiqi təsdiqi idi. Belə ki, o demişdi: «Bizim düşmənimiz türklərdir, çalış həmişə onlarla bir yerdə ol və fürsət düşən kimi onlara əzab ver, torpaqlarına sahib çıx və orada məskunlaş».³ Aqambekyanın bu fikri öz təsdiqini hələ 1905-1906-cı illərdə və sonrakı illərdə ermənilərin apardıqları mənfur soyqırımlarda və terror hadisələrində tapmışdı. Ermənilər davamlı olaraq, məqsədli şəkildə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdılar, faciələr törətdilər. Ancaq belə şəraitdə erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq üçün azərbaycanlıların yaratdığı «Difai» (dəf edən) təşkilatının az rolu olmamışdı. 1905-ci ildə Gəncədə yaradılan bu təşkilat qabaqcıl ziyalıları, milli qüvvələri toplamaqda böyük iş aparmışdı. «Difai» təşkilatının

¹ Vidadi İsayev. Haradan gəlir köç. Bakı, 1995, səh. 43.

² «Xalq» qəz., 2 aprel 1998.

³ «Azərbaycan» qəz., 2 aprel 2003.

Gəncədə, Şuşada, Qarabağda yerli komitələri fəaliyyət göstərmişdir. Təşkilat ermənilərin amansız hərəkatı ilə əlaqədar olaraq Qafqaz baş valisinə göndərdiyi bəyannamədə göstərmişdi: «Daşnak fırqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt öz millətimizin xarabazarlığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoş güzəran qurmasına yol vermərik».¹ Ancaq buna baxmayaraq ermənilər azərbaycanlıların yaşadıkları bütün bölgələrdə insanları qətlə yetirmiş və həm də onlara böyük miqdarda maddi ziyanlar vurmuşlar. Onlar kəndləri qarət etdikdən sonra evləri yandırmış və bununla da 10 minlərlə günahsız azərbaycanlı öz torpağında hər şeydən məhrum olunmuş və məhv edilmişdi. Çox təəssüf ki, Azərbaycan xalqı sadəlövhlik göstərmiş, dəhşətli qanlı faciələri tez unutmuş və bu da sonrakı illərdə daha geniş miqyaslı yeni qırğınların, talanların baş verməsinə gətirib çıxartmışdı.

Beləliklə, I Pyotrın vəsiyyətlərini həyata keçirən Rusiya imperiyası mərhələ-mərhələ ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq planlarına uyğun olaraq onları müdafiə etmiş, silahlandırmış və 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi sonrakı illərdə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı təcavüzkar müharibədə, habelə azərbaycanlıların dəhşətli faciələrə məruz qalmasında, onların qarət olunmasında və qaçqına çevrilmələrində az rol oynamamışdır. Bu siyasət 1918-ci ilin mart qırğınlarında özünü daha faciəli şəkildə göstərmişdi.

Məlum olduğu kimi 1917-ci ilin fevral inqilabı erməni məsələsi tarixində yeni mərhələ olmuşdu. Rusiya hələ Birinci Dünya müharibəsində hərbi əməliyyatları dayandırmamışdan xeyli qabaq, erməni əsgərləri cəbhədən qaçaraq özləri ilə kəndlərinə müxtəlif növlü silahlar gətirmişdilər. Ancaq bu məsələyə əhəmiyyət verməyən azərbaycanlılar təsəvvürlərinə gətirməmişdilər ki, həmin silahlar tezliklə onlara qarşı çevriləcəkdir. Yevlax stansiyasında və oradan Qarabağa doğru gedən şosse yolunda ermənilər tərəfindən aparılan silahlara azərbaycanlılar dəfələrlə rast gəlmiş olsalar da buna əhəmiyyət verməmişdilər.

¹ Siyasi tarix, I hissə, 1993, səh. 79.

Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra isə Qarabağa, erməni kəndlərinə silah gətirilməsi açıq şəkildə həyata keçirilmişdi. Bundan sonra ermənilər azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliklərini həyata keçirmək işində fəallaşmağa başlamışdılar. Bu məsələdə Daşnaksütyun partiyasının da az rolü olmamışdı. Fevral inqilabından sonra həmin partiyanın üzvləri «Böyük Ermənistan» xəritəsini əllərində gəzdirərək millətlər arasında gərginliyi, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi daha da qızıqsırdırdılar. Daşnak partiyasının qatı millətçilik xarakterini təsvir edən Arsen Əmiryan (26 Bakı komissarlarından biri olmuşdu) «Cinayətkar siyasət» adlı məqaləsində yazmışdı: «Bu partiya öz varlığının 25 ili ərzində sosializmə qarşı, inqilabi ideyaların erməni xalqı içərisində yayılmasına qarşı mübarizə aparmışdı. Hətta bu yaxınlara qədər qanlı Nikolay hökuməti ilə birlikdə hərəkət edən və onun əlində bir alətə çevrilmiş həmin partiya bütün qonşu xalqlara qarşı təcavüzkar və olduqca qəddar siyasət həyata keçirmişdir.¹

Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra Sovet hökumətinin Ermənistana olan havadarlığı ermənilərin fəallığını bir qədər də artırmışdı. 1917-ci il dekabrın əvvəllərində Ərzincan müqaviləsi ilə rus hərbiçiləri Ərzurum və Qarsı tərk etdikdən az sonra dekabrın 19-da (1917-ci ildə) Qafqazdakı rus hərbiçilərinin buraxılması haqqında sərəncamın imzalanması, dekabrın 26-da isə rus ordusu tərkibində türklərə qarşı vuruşan erməni dəstələrinin buraxılması haqqında əmrin verilməsindən sonra erməni millətçiləri müstəqil fəaliyyətə başlamışdılar. Belə ki, general Andronikin quldur dəstəsi Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ ərazisini, general Arişyanın və general Dronun komandanlıq etdiyi hərbi hissə İrəvan, Üçkilsə, Zəngibasar, Vedibasər ərazilərini, polkovnik Silikiyanın ordusu isə Göyçə gölünün ətrafındakı rayonları işğal etməli idi.²

Belə şəraitdə 1917-ci il dekabrın 16-da (29-da) RSFSR XKS tərəfindən S.Şaumyanın Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin edilməsi və onun yaxın silahdaşları olan sağ eser

¹ «Бакинский рабочий» qəz., 6 dekabr 1917.

² Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan I Vedibasər mahalı. Bakı, 2000, səh. 73.

S.Saakyanın, daşnaklardan Nuricanyanın, Arakelyanın və başqalarının birliyi Bakıda olan vəziyyətə öz mənfi təsirini göstərmişdi. Artıq 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda 8 mindən artıq erməni hərbi qüvvələri yaradılmışdı. Digər tərəfdən də Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan rus əsgərlərinin bir hissəsi də həmin dəstəyə qoşulmuşdu. Bununla da mart qırğını ərəfəsində yaxşı silahlanmış erməni silahlı qüvvələri 20 min nəfərdən artıq olmuşdu.¹

Rus və erməni əsgərlərinin Bakıda toplanmasından istifadə edən S.Şaumyan erməni hiyləgərliyi ilə həmin qüvvələrdən azərbaycanlılara qarşı istifadə etmək qərarına gəlmiş və buna nail olmuşdu. Həm də o vaxt Bakıda könüllü müsəlman əsgərlərinin çox az miqdarda olması şəraitindən qatı millətçi siyasətini həyata keçirməsi üçün də Şaumyan əlverişli bir məqam kimi istifadə etmişdi. Bununla da Bakıda olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli şərait yaranmışdı. Bu vəziyyəti daha da ağırlaşdıran cəhətlərdən biri də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə «Müsavat»ın qələbə qazanması və bundan Şaumyan qüvvələrinin narahat olması idi. Həmin dövrdə xalq arasında böyük nüfuza malik olan «Müsavat»ın Azərbaycanın müstəqilliyi və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparması ilə heç cürə razılaşmayan Şaumyanın rəhbərliyi altında olan bolşevik qüvvələri, Erməni Milli Şurası və həmçinin də «Daşnaksütyun» partiyası rəhbərliyinin birlikdə «Müsavat»a qarşı mübarizə aparmaları da vəziyyəti olduqca kəskinləşdirmişdi.

Belə şəraitdən istifadə edən Şaumyan hələ 1917-ci ildən «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanmış Bakıda soyqırım planını həyata keçirmək qərarına gəlmişdi. Bunun üçün o, hərəkətə başlamaq naminə əlverişli bir bəhanə axtarmış və o nəhayət tapılmışdı. Bu da müsəlman döyüşçülərin Lənkəranda olan könüllülərə silah göndərmək istəmələri olmuşdu.

¹ Xəqani Məmmədov, Nuru Məmmədov. Bakıda 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı. «Respublika» qəz., 31 mart 2007.

Şaumyan bundan istifadə edib silahların göndərilməməsi əmrini vermişdi. Ancaq könüllü ordunun zabitləri bu əmrə məhəl qoymayaraq silahları gəmiyə yükləmişlər. Bu zaman matrosalar və ermənilər gəminin yüklənməsinə mane olduqlarına görə atışma baş vermiş, nəticədə ölənlər və yaralananlar olmuşdu. Şaumyan bunu bəhanə edib ruslarla erməniləri azərbaycanlılara qarşı mübarizəyə sövq etmiş və bununla da hamıya yaxşı məlum olan 1918-ci ilin mart hadisələri başlanmışdır.

Bu hadisələrdən öncə, martın əvvəllərində Bakıya «Vəhşi diviziya» hissələrini daşıyan «Evelina» gəmisi gəlmişdi. Onlara başçılıq edən general Talışinski həbs edilmiş, hərbi hissə isə Şaumyanın əmri ilə tərkisilah edilmişdi. Azərbaycan hərbi hissələrinə belə münasibət Bakının azərbaycanlı əhalisinin etirazına səbəb olmuşdu. Ona görə də onlar şəhərdə ermənilərin və Şaumyanın iradəsini yerinə yetirən sovetlərin hərbi qüvvələrinin saxlanmasına qarşı çıxmış və həm də Talışinskiyə azad olumasını tələb etmişlər.

Bakının ən yaxşı parklarından birində abidəsi qoyulmuş Çaparidze bu təklifi rədd etmiş və bununla da müsəlman əsgərləri ilə Şaumyanın iradəsi ilə hərəkət edən sovet hərbiçiləri arasında toqquşma baş vermiş, bundan istifadə edən ermənilər şəhər əhalisinə divan tutmağa başlamışlar. Martın 30-da səhər tezdən rus-erməni birləşmələri gəmilərdən şəhərə atəş açmışlar. Bunun ardınca silahlı daşnaklar azərbaycanlıların evlərinə soxularaq onları — qocaları, qadınları, uşaqları qəddarcasına qətlə yetirmişlər.

Bununla da ermənilər Bakıda 3 gün davam edən dəhşətli qırğın zamanı azərbaycanlıları kütləvi halda qırmaqla dəhşətli soyqırım törətmişdilər. Nikolayev küçəsində xüsusi qəddarlıqla məhv edilmiş insan meyitləri içərisində qılıncla doğranmış, süngülərlə deşik-deşik edilmiş müxtəlif peşə sahibləri olan 67 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. «Vulkan» cəmiyyətinin köhnə yanılma körpüsünə 6748 qadın, kişi, uşaq meyidi gətirilmişdi.

Anar İsgəndərovun yazdığına görə təkcə bir yerdə qulaqları, burunları kəsilmiş və qarınları yırtılmış 57 müsəlman

qadın və qızın meyidi tapılmışdı.¹ Dəhşətli faciələr hətta ayrı-ayrı evlərdə də təkrar edilmişdi. Təkcə bir evdə 22-23 yaşlı bir qadının, iki nəfər yaşlı qadının, 8 yaşlı oğlanın, 9 yaşlı qızın və südəmər körpənin meyidləri aşkar edilmişdi. Stepan Lalayev öz dəstəsi ilə Vorontsov küçəsində yaşayan həkim Bəybala bəy Sultanovu öz evində qətlə yetirmişdi. Səyisiz-hesabsız sayda azərbaycanlıyı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirməklə bərabər erməni caniləri həm də talançılıq əməllərini də unutmamışlar. Belə ki, 30-dək silahlı erməni Məşədi Əhməd Rəhim oğlunun evinə soxularaq ev sahibinin dəyəri 34 min manatdan artıq olan qiymətli əşyasını mənimsəmişlər.² Ermənilərin belə qarətçilik əməlləri kütləvi hal almışdı. Həmin əməllərin nəticəsində təkcə Bakının şəhər əhalisindən 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak qarət olunmuşdu.³ Belə qəddarlıq və soyğunçuluq edən ermənilər həm də Azərbaycanın mədəni, siyasi mərkəzlərini də dağıtmağı qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. Ona görə də Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Xalq evi, «Baku», «Kaspi», «Açıq söz» qəzet və jurnallarının redaksiyaları dağıdılmış və həm də Bakının məscidləri bombalanmış, Təzə Pir məscidinin minarələri isə ciddi zədələr almışdı.

Martın 30-da komissar Tatevos Əmiryan bir qrup daşnakla H.Z.Tağıyevin teatr binasını və İsmailiyyəni yandırmış, ağır və dəhşətli faciələr törətmişlər. Həmin faciənin 15 illiyi münasibətilə 1933-cü il aprel ayının 1-də Münhen şəhərində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «İstiqlal» qəzetində yazılmışdı: «1918-ci il 22 martda Bakının «İsmailiyyə» binasının möhtəşəm salonunda milli musiqi, tans, sevinc və gülüş qəhqəhələri şəraitində «Novruz» bayramı qarşılanmışdı. Bir həftə sonra 31 martda isə o tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və təşkilatları ilə, kitabxana, qiraətxana Yetimlər yurduunun yerləşmiş

¹ Anar İskəndərov. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı. «Xalq» qəz., 28 mart 2007.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

olduğu bu qoca saray quru bir kabus halında matəm içərisində idi.¹

Ataxan Paşayev haqlı olaraq yazmışdı: 31 martda tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və sair təşkilatların yerləşmiş olduğu bu qoca saray yandırılmışdı. Yandırılan bir tək «İsmailiyyə» deyildi. Türklərə məxsus, bütün mətbəələr, mətbuat idarəxanaları, milli teatro binaları, məktəblər, xəstəxanalar, milli-mədəni müəssisələr yerlə-yeksan edilmişdi.²

Anar İsgəndərovun yazdığı kimi «İsmailiyyə»də Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi, burada həmin təşkilatlara məxsus pul və sənədlər saxlanılır, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi. «Kaspi» qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtadək burada Quranın yenicə çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanıb külə döndərilmişdi.³

Mart hadisələri zamanı Azərbaycanın milli, mənəvi-mədəni irsinə, maddi-mədəniyyət abidələrinə ağır zərbə vurulmuşdu. Milli mənəvi-mədəni irsimizə vurulan zərbəni və Bakıda 3 gün davam edən kütləvi və amansız qırğını dayandırmaq üçün xüsusi təşəbbüs göstərilmişdi. Abbas Kazımzadənin rəhbərliyi altında nümayəndə heyəti Şaumyan, Çaparidze və Fioletovla danışıqlar aparmışdır. Nümayəndə heyətinin iki nəfəri hətta danışıqlardan geri qayıdarkən ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü.⁴

Tarixi sənədlərdən aydın görünür ki, daşnaklarla sıx əlaqədə olan S.Şaumyan Zaqafqaziyanın gələcək inzibati-ərazi bölgüsü haqqında düşünərkən ilk növbədə erməni xalqının gələcəyi, onun payına düşə biləcək torpaqlar barədə daha çox narahat olmuşdu. Təsadüfi deyildir ki, Şaumyan Zaqafqaziya

¹ «Azərbaycan» qəz., 28 fevral 1998.

² Ataxan Paşayev. Bakıda 1918-ci il mart faciəsi. «Azərbaycan» qəz., 28 fevral 1998.

³ Anar İskəndərov. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı. «Xalq» qəz., 28 mart 2007.

⁴ X.İbrahimli. 1918-ci ilin mart qırğını – ermənilərin türklərə qarşı soyqırımı. «Müsavat» qəz., 29 mart 1996

inzibati bölgü yaratmaq planına, İrəvan quberniyasını, Tiflis quberniyasının bir hissəsini, Qars və Yelizavetpol quberniyaları ərazilərini də daxil etməyi yazmışdı.¹

Deməli, gələcək Ermənistanın yaradılması naminə azərbaycanlıları öz torpaqlarında kütləvi şəkildə qırmaq Şaumyan siyasətinin əsas prinsipi olmuşdu. Dəhşətli Bakı hadisələrinin canlı şahidi olmuş Mir Cəfər Pişəvəri yazmışdı: — «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb, karvanSara-larda meyidlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu çox faciəli və nifrətəlayiq bir hərəkət idi».²

N.Nərimanov mart hadisələri barədə sonralar yazmışdı ki, ermənilər hətta bolşevik olan müsəlmanları da öldürürdülər və deyirdilər: — «Biz heç bir bolşevik tanımırıq, təkcə elə müsəlman olmağın kifayətdir».³

1918-ci il martın 30, 31 və aprelin 1-də gecəli-gündüzlü azərbaycanlılar kütləvi şəkildə silahlı basqınlar zamanı amansızlıqla məhv edilmişdi. Onlara məxsus evlər, dükanlar qarət edilmiş, atəşə tutulmuşdu. Qadınlar saç-saçə bağlanıb çılpaq gəzdirildikdən sonra öldürülmüşdülər. Mart qırğını Bakıda azərbaycanlılara qarşı «sinfi mübarizə», «vətəndaş müharibəsi» pərdəsi altında Şaumyanın rəhbərliyi ilə aparılan millət qırğını, soyqırım idi. «Qruziya» qəzeti 1918-ci il 25 noyabr sayında yazmışdı: «Erməni əsgərlərinin hamilə qadınların qarnını yırtaraq ana bətnində artıq formalaşmış uşağı çıxardıb onun başını kəsmələrinə bənzər vəhşilikləri daşnak «Aşxator» qəzetindəki fotosəkillər də təsdiq etmişdir.⁴

Tarixi mənbələr, hətta bir sıra Qərb tarixçiləri də bu qırğının ermənilər tərəfindən həm müsəvatçılara və həm də əhaliyə qarşı çevrildiyini qeyd etmişlər. Məsələn, Amerika tarixçisi S.Süni (mənsəcə yarıerməni) yazmışdı: «Daşnaklar müsəlman məhəllələrini talan edir, yandırır, əhalini qırırdılar,

¹ İ.Hüseynov. Millətlər öz müqəddəratlarını təyin edirlər. «Kommunist» qəz., 15 aprel 1991.

² Mir Cəfər Pişəvəri. Seçilmiş əsərləri, 1965, səh. 398.

³ Н.Нариманов. Статьи и письма. Москва, 1925, səh. 6.

⁴ «525-ci qəzet», 28 mart 1998.

hətta bolşevikpərəst əhval-ruhiyyəli müsəlmanları belə ağınabozuna baxmadan qətlə yetirmişlər».¹

Məşhur alimlərdən Riçard Paypsın fikrincə, talanlarda ermənilərlə bərabər fərari rus əsgərləri də iştirak etmişlər. Onlar şəhərin müsəlmanlarını qırdıqdan sonra ətraf kəndlərə getmişlər. Müasir Qərb qafqazşünaslığının banisi hesab edilən F.Kazımsadə göstərmişdi ki, erməni daşnaklarının hücumları eyni dərəcədə həm Müsavatın hərbi bölmələrinə və həm də mülki əhaliyə qarşı yönəldilmişdir.²

Kulna adlı bir xarici turist Bakıda gördüklərini belə yazmışdı: «Ancaq azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrə hücum edən ermənilər adamları öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edib, evləri yandırır, uşaqları yanan evlərə ataraq diri-diri yandırmışlar. Üç-dörd günlük südəmər uşaqları süngülərinə taxmışlar. Onlarda bir sözlə, nə uşağa, nə qadına və nə də gənc azərbaycanlıya rəhm etmək olmamışdır».³

Erməni vəhşiləri dinc azərbaycanlıları dəhşətli hərəkətləri ilə qorxudub məqsədlərinə nail olmaq üçün qadınlara qarşı daha amansızlıq etmişlər. Şəhərin təkcə bir yerində burunları, qulaqları kəsilmiş və digər işgəncələrlə qətlə yetirilmiş 57 azərbaycanlı qadının meyidi tapılmışdır. Çoxlu sayda gənc qadınları diri-diri divara mıxlamışdılar.⁴ Erməni qəddarlığından, qətlə yetirilməkdən çox çətinliklə xilas olan azərbaycanlılar qaçqına çevrilmişlər. Bununla da onlar yeni bir faciə yaşamalı olmuşlar.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin dediyi kimi mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğına məruz qalmış, xalqımıza məx-

¹ R.Əsədov. 1918-ci il mart faciəsi: bu gün üçün dərs. «Ayna» qəz., 6 aprel 1996.

² Yənə orada.

³ Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, səh. 227-228.

⁴ Rafiq Rəsulov. Milli faciəmiz. «Respublika» qəz., 3 aprel 2007.

sus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.¹

Tarixçi alim Ataxan Paşayev «Bakıda 1918-ci il mart faciəsi» adlı geniş məzmunlu elmi məqaləsində yazır ki, ermənilər öldürmədikləri qadınların saçlarını bir-birinə bağlayaraq üryan bir halda küçələrdə qabaqlarına qatıb qovur və onları tufəng qundağı ilə vururdular. Kimsəyə rəhm edilmirdi. Cocuqlara rəhm edilmədiyi kimi, heç kəsə aman yox idi. Məsələn, Əlizadə Hacı Əmirin evində 80 yaşlı anası, 60-70 yaşında qadınlar öldürülmüş və 25 yaşında təzə gəlini diri-diri divara mıxlamışlar.²

Elşad Abdullayev yazmışdı ki, N.Nərimanov qırğının qarşısını almaq üçün işə qarışmalı olmuşdu. Martın 30-da saat 2-də öz evində müşavirə çağırmış və hətta müşavirəyə S.Şaumyanı da dəvət etmiş və hadisələrin qarşısını almaq üçün ona müraciət etmişdi. Şaumyan həmin müşavirədə hiyləgərcəsinə qırğının dayandırılmasına söz vermişdi. Bununla kifayətlənməyən N.Nərimanov hətta telefonla A.Çaparidzeyə zəng vurmuş və necə olursa-olsun, qırğının dayandırılmasını ondan da xahiş etmişdi.³ Ancaq N.Nərimanovun bu cəhdləri heç bir nəticə verməmiş və əksinə qırğınının miqyasını daha da genişləndirmişdilər.

Bakının məşhur milyonçularından olan Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi, sonralar Fransada yaşadığı illərdə bir yazıçı kimi böyük şöhrət qazanmış Ümmülbanu 1918-ci ilin mart hadisələrini belə xatırlayır: Bakı şəhərində siyasi canlanma gücləndi. Yaranmış müxtəlif siyasi təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində ziddiyyət artdı, dağıntı və döyüşlər baş verdi. Sosialist təmayüllü bir erməni təşkilatı ölkəni kommunist dağıntısından qurtarmaq adı ilə hərbi diktatura quruluşu yaratdı. Onlar müsəlmanları qırmağa başladılar...⁴

¹ «Respublika» qəz., 31 mart 2007.

² Ataxan Paşayev. Bakıda 1918-ci il mart faciəsi. «Azərbaycan» qəz., 28 fevral 1998.

³ Elşad Abdullayev. Tarixi həqiqət unudulmur. «Azərbaycan» qəz., 11 aprel 1998.

⁴ Yənə orada.

İnsanları sarsıdan və dəhşətə gətirən amillərdən biri də o idi ki, mart faciəsində Bakıda xeyli sayda qətlə yetirilən azərbaycanlıların meyidinin tapılmaması idi. Ana, bacı və yaxın qohumlar üçün bu hal daha ağır olmuş və insanların fəryadı bütün küçələri bürüyərək kədər üzərinə yeni kədər gətirmişdi. Bununla da Şaumyanın rəhbərliyi altında təcridxanadək silahlanmış ermənilər silahsız azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətməklə milləti öz doğma yurdlarında yox etməyə çalışmışlar. Şaumyan başda olmaqla daşnakların törətdikləri mart soyqırım hadisələri həm də ciddi siyasi nəticələrə səbəb olmuşdu. Həmin siyasi nəticələr ondan ibarət olmuşdur ki, əvvəla hadisənin gedişində Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı olan düşmənçilik siyasəti açıq şəkildə özünü göstərmişdi. Digər tərəfdən də Azərbaycan milli demokratiyasının yenidən qurulacaq Rusiyanın tərkibində muxtariyyət əldə edilməsinin mümkünlüyü fikrini dəf etmiş, həm də Azərbaycanda Sovetlər ideyasına ciddi zərbə vurmuşdu.

Hətta bu vəziyyət N.Nərimanovun 1918-ci il aprelin 3-də Şaumyana və Çaparidzeyə göndərdiyi məktubda da səslənmişdi. O, yazmışdı, bu hadisələr Şura hökumətinə ləkə salıb, onu qara örtüklə bürüyübdür və əgər siz tezliklə həmin qara örtüyü cırıb bu ləkəni təmizləməsəniz bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir. Mübarizə ilk əvvəl siyasi xarakter daşsa da, sonra milli qırğın xarakteri almağa başlamışdı. N.Nərimanov qətiyyətlə bildirmişdi ki, əgər Şura hakimiyyəti qaranlıq qüvvələri üzə çıxarmasa, mən və mənim ideya dostlarım hökumətdən gedəcəyik.

Bununla bərabər N.Nərimanov təklif etmişdi ki, Azərbaycan əhalisinin qırğına səbəb olan bir təşkilat kimi erməni milli komitəsini buraxmaq, eləcə də həmin komitənin tabeliyində olan milli ordunu ya çıxartmaq və yaxud Sovet hökumətinin tabeliyinə vermək lazımdır. Hansı ki, bu qüvvələr (5 minə yaxın döyüşçü) Azərbaycan əhalisinə yaxşı məlum olan daşnak

banditi Amazaspın (A.Mikoyanın keçmiş komandiri) komandanlığı altında olmuşdu.¹

Bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq N.Nərimanov V.İ.Leninə yazdığı məktubda açıq şəkildə qeyd etmişdi ki, Bakıda və onun rayonlarında vətəndaş müharibəsi bizim ümumi müqəddəs işimizə ölümcül zərbə vurmuşdu.²

1918-ci ilin mart hadisələri həqiqətən də xalqın haqlı olaraq böyük narazılığına və qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bu vəziyyəti, hətta daşnakların qatı millətçi siyasətini xüsusi hiyləgərliklə yeritməkdə və müdafiə etməkdə heç də Şaumyandan geri qalmayan Mikoyan 1922-ci ildə Azərbaycan K(b)P-nın V qurultayında etdiyi çıxışında etiraf edərək bildirmişdi ki, mart hadisələrinin bir nəticəsi də azərbaycanlı zəhmətkeş kütlələrin Sovet hakimiyyətinə daha da uzaqlaşmasından ibarət olması idi.³

1918-ci ilin mart faciəsini başdan-başa siyasi-milli amil kimi səciyyələndirən M.Ə.Rəsulzadə faciənin ildönümü münasibətilə yazmışdı: Şaumyan və onun icraçılarının Bakıda törətdikləri hadisələr Moskva və Petroqrad hərəkətlərinə qəti sürətdə oxşamırdı. Göstərilən yerlərdə sinfi bir hərəb, burada isə sinfi hərəb adı ilə milli qətl icra edilmişdi. Daşnaklar intiqam alırdılar. Martın 18-dən 20-nə qədər Bakı türk demokratiyasının qafasında partladılan toplar, müsəlmanlara edilən ədalətsizlik Azərbaycan fikrini daşıyanları, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə yaşayanları məhv etmək üçün idi.⁴

Bakıda mart hadisələri zaman dinc, silahsız azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirildikdən sonra şəhərdə vəziyyət xeyli dərəcədə dəyişmişdi. Şəhərin demək olar ki, azərbaycanlı əhalisi baş vermiş olduqca faciəli və kütləvi qırğının təsirindən müxtəlif yerlərə qaçmış, bununla da onların sayının şəhərdə müəyyən miqdarda azalması baş vermişdi. Bu səbəbdən də ermənilər mart hadisələrindən sentyabr ayına qə-

¹ Салех Бей. Армянство. Баку, 1994, сәһ. 329.

² Н.Нариманов. Избранное произведения. Т. 2, Баку, 1989, сәһ. 23.

³ «Бакинский рабочий» qəz., 14 mart 1923.

⁴ Xəqani Məmmədov, Nuru Məmmədov. Bakıda 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı. «Respublika» qəz., 31 mart 2007.

dər olan müddətdə şəhərin idarə olunmasında həlledici qüvvə kimi hərəkət etmişlər. Belə bir şəraitdən istifadə edən Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarlığı Soveti ermənilərə daha çox arxalanmışdı. Buna görə də mart soyqırımında xüsusi rol oynamış hərbi hissələri aprelin axırlarında beynəlmiləl hissələr adı altında qırmızı qvardiyaya daxil edilməsi haqqında hətta qərar qəbul olunmuşdu. Bununla da mayın axırlarına qədər Bakıda Sovet ordusunun erməniləşdirilməsi işi də başa çatdırılmışdı. Mayın 22-də Q.Korqanov Moskvaya XKS-nə verdiyi məlumatda bildirmişdi ki, «Kommuna ordusunun sayı 18 min nəfərdir. Əsgərlərin böyük hissəsi, 13 minə qədəri, zabitlərin isə demək olar ki, hamısı ermənilərdir».¹

Ordunun erməniləşdirilməsi də gələcək münaqişələrdə üstünlüyü saxlamaq üçün əvvəlcədən hazırlanmış mürtəcə siyasətin bir hissəsi idi.

Çox təəssüflər ki, uzun illər tarixşünaslığımızda «vətəndaş müharibəsi», «müsavətçilərin əksinqilabi qiyamı» kimi saxtalaşdırılaraq bizə çatdırılan mart hadisələri əslində daşnaklar tərəfindən sinfi-siyasi mübarizə pərdəsi altında həyata keçirilən milli qırğın — soyqırım idi. Bu qırğının təşkilatçısı Şaumyan hətta özü RSFSR XKS-ə 13 aprel 1918-ci il tarixli məktubunda etiraf edərək yazmışdı: — Bizim süvari dəstəyə edilən silahlı hücumdan biz bir bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücumu keçdik... biz artıq 6 min nəfərlik silahlı qüvvəyə malik idik. Daşnakların da 3-4 min nəfərlik silahlı milli hissələri vardı ki, o da bizim sərəncamımızda idi. Məhz onların iştirakı vətəndaş müharibəsinə milli qırğın xarakteri verdi. Lakin onun qarşısını almaq mümkün olmadı. Biz bu işə şüurlu surətdə getdik. Əgər azərbaycanlılar üstün gəlsəydilər, onda Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilə bilərdi.²

Belə bir fikrin ifadə edilməsi bir daha onu təsdiq edir ki, 1918-ci ilin mart ayından başlayaraq Şaumyanın rəhbərliyi altında Bakı Kommunası əksinqilabçı ünsürlərə qarşı mübarizə

¹ E.İsmayılov, C.Həsənov, T.Qafarov. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1995, səh. 20.

² S.Şaumyan. Seçilmiş əsərləri, II cild, səh. 246.

pərdəsi altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək kimi olduqca mənfur və olduqca təhlükəli planı həyata keçirməyə başlamışdı. Şaumyanın qarşısına qoyduğu qatı düşməncilik məqsədi mart qırğınında özünü tam aydınlığı ilə büruzə vermişdi.

Bakı faciəsinə toxunan Azərbaycan prezidenti 26 mart (1998-ci ildə) tarixli fərmanında yazmışdı: «1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdi. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər».¹

Beləliklə mart hadisələri zamanı 17 min nəfərədək azərbaycanlı xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər əhalisinin mülkü dağıdılaraq onlardan 400 milyon manatlıq əmlak oğurlanmışdır.²

Bununla da mart hadisələrində azərbaycanlılara qarşı olduqca ağır, dəhşətli genosid — soyqırım siyasəti tətbiq edilmiş, unudulması qeyri-mümkün olan kütləvi insan qırğını törədilmişdi. 1918-ci ilin mart faciəsindən sonrakı aylarda da — Bakı 1918-ci ilin sentyabrın 15-nə qədər azərbaycanlı və türk hərbi qüvvələri tərəfindən azad edilənə qədər də ermənilər şəhərin küçələrində və ətraf kəndlərə gedən yollarda da azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirmiş, meyitləri quyulara, dənizə, od-alov içində yanan evlərə atmış, bununla da öz cinayətlərinin izini itirmək istəmişlər. Bakı şəhərində törədilən kütləvi qırğınla kifayətlənməyən Şaumyan Quba, Şamaxı və

¹ «Azərbaycan» qəz., 27 mart 1998.

² D.P.Quliyev. Tarix şahiddir ki... 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər. «Həyat» qəz., 22 may 1992.

digər yerlərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətlərini davam etdirmişdir.

Şamaxı qəzasında ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım Bakıda olan mart qırğınından heç də az faciəli olmamışdır. Demək olar ki, Şamaxı qırğını Bakı faciəsinin davamı olmuşdu. Şamaxıda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik mövqeyi və hərəkətləri hələ Birinci Dünya müharibəsi başladığı dövrdən özünü göstərmişdir. 1905-ci il hadisələrindən fərqli olaraq 1917-ci il fevral inqilabından sonra ermənilər Şamaxıda bir qədər də fəallaşmışlar. Şamaxıda və onun ermənilər yaşayan kəndlərində ermənilərin silahlandırılması çox ustalıqla təmin edilmişdi. Babaxan Niyazlının yazdığına görə mülkədar Lələyevin, baqqal Petrosyanın, dəllək Omansenin və başqa ermənilərin zirzəmiləri böyük bir silah arsenalına çevrilmişdir.

Şamaxının təxminən 4-5 km-də olan Mədrəsə, Zarxı, Kər-kənc kimi erməni kəndlərində, Çuxuryurd, Nağaraxana və Xil-milli kimi malakan kəndlərində ot tayalarının altında toplar gizlə-dilmişdi.¹ Bundan əlavə Şamaxı qəza rəisinin keçmiş köməkçisi Qaraoğlanov, poçt rəisi Gülbəndov, keçmiş pristav Xaçanov, qəza icraiyyə komitəsinin üzvü Saturyan, ərzaq komitəsinin sədri və başqaları gizli olaraq yerli əhaliyə qarşı olduqca təhlükəli olan plan da hazırlamışdılar.² Şəhərin azərbaycanlı əhalisi hazırlanan təhlükəni hiss etmiş və bu haqda dəfələrlə hökumət orqanlarına bildirsələr də, onları sayıya yaymamağa dəvət edərək, heç bir lazımı tədbir görməmişlər.

Hətta 1918-ci il martın əvvəllərində erməni din xadimi Baqrat və malakan din xadimi Karabanov azərbaycanlılar qarşısında çıxış etmiş, xaça və İncilə əl basaraq onlara qarşı çıx-mayacaqlarına and içərək azərbaycanlıları arxayınlaşdırmışlar. Belə təhlükəli şəraitdə Mədrəsə kəndinə gizli olaraq müxtəlif qəzalardan erməni əsgərləri toplaşmağa başlamışlar. Həmçinin də martın əvvəllərində Bakıdan Şamaxıya top, pulemyotlarla yaxşı silahlanmış erməni hərbi dəstəsinin gəlməsi təmin edil-

¹ Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.

² Yenə orada.

mişdi. Həmin dəstənin qabağına azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət nümayəndə heyəti göndərilmiş və dəstəyə silahları təhvil vermək təklif olunmuşdu. Ancaq silahı təhvil verməkdən imtina edən dəstə rəhbərləri Şamaxıda quldur dəstələri ləğv etmək, anarxiyaya son qoymaq məqsədilə gəldiklərini bildirmiş və Şamaxıdan yan keçərək Mədrəsə kəndinə gedəcəklərini bəyan etmişlər.

Ataxan Paşayev yazmışdı ki, martın 15-də həmin dəstə Şamaxının yanından keçərkən şəhərin kənarında öz evlərini qoruyan azərbaycanlılar dəstənin şəhərə hücum etdiyini güman edib atəş açmışlar. Dəstə də cavab atəşi açmış və bununla da atışma şəhəri bürümüş və hər iki tərəfdən tələfat olmuşdu. Elə həmin gün Şamaxının bütün əhalisi bir yerə toplaşmış and içmişlər ki, onlar dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşayacaq və heç bir qanun pozğunluğuna yol verməyəcəklər.

Ancaq azərbaycanlıların düşündükləri əmin-amanlıq çox çəkməmişdi. Şamaxıya divan tutmaq planını həyata keçirmək məqsədi ilə Şaumyan özünün sadıq cəlladlarından olan Lalayevin və Tatevos Əmirovun komandanlığı altında böyük bir dəstə yaratmışdı. Şəhərdə törədiləcək faciənin hazırlanması ilə isə Babaxan Niyazlının yazdığına görə Qavril Qaraoğlanov, Arşak Gülbəndov və başqalarından ibarət bir qrup erməni məşğul olmuşdu. Onların hazırladığı silahlı erməni və malakan dəstələri Bakıdan göndəriləcək T.Əmirovun dəstəsinə qoşulmalı və birlikdə azərbaycanlılara qarşı vuruşmalı idilər. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, belə də olmuşdu. T.Əmirovun dəstəsi Şamaxıya doğru hərəkət edən vaxt yol boyu Novxanlı, Ağdərə, Qarxunlu və digər kəndləri qarət etmiş, kənd sakinlərini isə qətlə yetirmiş və şəhərə yaxınlaşmışlar.

1918-ci il mart ayının 18-də səhərə yaxın şəhərin əhalisi top, tufəng səslərinə oyanmışdı. Şamaxı çıxılmaz vəziyyətə salınmışdı. Şəhər silahlı erməni və malakanlar tərəfindən mühasirəyə alınmaqla silahsız dinc azərbaycanlıların məhv və qarət olunmasına başlanılmışdı. Şəhər əhalisinin faciədən xilas olması üçün ancaq Şamaxının cənub hissəsindən çox məhdud bir yer qalmışdı. Din xadimlərinin xaç və İncil qarşısında «azərbaycanlılara toxunulmayacaqdır» andı sadəcə olaraq azər-

baycanlıları arxayınlaşdırmaq olmuş və möhkəm silahlanmış düşmən xüsusi amansızlıqla onları qətlə yetirmişlər. Dəhşətli faciəyə məruz qalan dinc əhali yarıçılpaq vəziyyətdə şəhərin aşağı hissəsinə qaçaraq burada bir-birinə qarışmışlar. Qışqıran kim, övladını axtaran ana, anasını axtarıb qışqıran və ağlayan uşaqların naləsi hər tərəfə yayılmışdı. Qəfil hücumdan vahimələnən, dəhşətli bir şəraitdə hər tərəfə qaçan saysız-hesabsız insanların çoxu Sərdar və Hacı Xəlil bağına pənah gətirmiş və oradan da Pirsaat, Sellixana çaylarının sahili ilə cənuba tərəf qaçmışlar. Ermənilər Şamaxıya od vurmuş, azərbaycanlıların yaşadıkları mülklərin, dükanların, məscidlərin alovu, tüstüsü hər yeri bürümüşdü. Bu işdə şəhərin yuxarı hissəsində yaşayan və şəhərə yaxşı bələd olan erməni və malakan talançıları daşnak quldurları ilə birlikdə azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərə gələrək evləri, mülkləri qarət edib yandırmaqda fəal iştirak etmişlər. Ələ keçən şəhər əhalisi küçələrdə dəhşətli əzablarla qətlə yetirilmişlər. Cəsədləri tanınmaz hala salınmış, döşləri kəsilmiş, qarınları yırtılmış qadın meyidləri, diri-diri yerə mıxlanmış uşaq meyidləri və s. ilə müşahidə olunan erməni vəhşiliyi bir neçə gün davam etmişdi.

Ancaq Gəncədən azərbaycanlı silahlı dəstələrinin Şamaxıya köməyə gəlməsindən sonra qorxuya düşən ermənilər və malakanlar Qozluçay malakan kəndinə çəkilmişlər. Lakin Gəncədən olan silahlı dəstələr Şamaxını tərk etdikdən bir neçə gün sonra düşmən qüvvələr — erməni və malakanlar ikinci dəfə şəhərə daxil olmuşlar. Bu dəfə şəhərin talan edilməsi və əhaliyə qarşı edilən qəddarlıq əvvəlkindən də qat-qat ağır olmuşdu. Ermənilər tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilənlərdən biri də axund Hacı Cəfərqulu olmuşdu. Erməni vəhşiləri əvvəlcə onun saqqalını yolmuş, gözlərini çıxartmış, dişlərini sındırmış, burnunu və qulaqlarını kəşmişlər. Erməni təhlükəsindən qorunmaq üçün axund Hacı Cəfərqulunun evinə pənah gətirmiş qadın və uşaqlara da güzəşt edilməmiş, onlar da öldürülmüş, axundun evi isə yandırılmışdı. Bununla da ikinci dəfə Şamaxıda dəhşətli faciə, evlərin, mağazaların yandırılması, qarət, talan edilməsi ərsə çıxmış və kütləvi qırğın törədilmişdi. Ermə-

nilər hətta şəhərin ən adlı-sanlı mötəbər insanlarına belə aman verməmiş və onları qətlə yetirmişlər.

Erməni caniləri tərəfindən xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilənlərdən Hacıbaba Abbasovu, Məmməd Əliyevi, Hacı Əbdül Xəlil Əhmədovu, Hacı İsrafil Məmmədovu, Hacı İbrahim Salamovu, Hacı Əbdülqasım Qasimovu, Ələkbər Qədirbəyovu, Zirəddin Abdullayevi¹ və bir çox digərlərini göstərmək olar. Bu göstərilənlərlə bərabər erməni vəhşiləri Hacı Molla Həsən Zeynalovu və həyat yoldaşını, Mahmud Hacığa oğlunu, həyat yoldaşını və oğlunu, Zeynəb xanım Veysovanı amansızlıqla qətlə yetirmiş və uzun illər Lahic qəsəbəsində müəllimlik etmiş, böyük ehtiram və hörmətə malik görkəmli maarifçi Bədəlbəy Yolçuyevi dar ağacından asmışdılar.²

Qocaya, qadına, uşağa baxmadan azərbaycanlıları qətlə yetirməkdən və evləri, mülkləri qarət etməkdən kifayətlənməyən erməni caniləri Şamaxının varlılara məxsus böyük və yaxşı tikilmiş evlərinin tamamilə yandırılıb külə döndərilməsində də çox fəal və amansız olmuşlar. Bu haqda «Şirvan» qəzetinin 1992-ci il nömrələrindən birində yazılmışdı ki, şəhərin varlılarından olan Cəbrayılunun, Həsənovun, Əfəndiyevin, Babayevin, Məhərrəmovun, Böyük bəy Hüseyinovun, Sıxıyevin və digərlərinin malikanələri yandırılmışdı.³ Bir sözlə azərbaycanlıların yaşadıkları bütün ərazilər yandırılmış və Şamaxı şəhəri xarabazara, viranəyə çevrilmişdi.

Şəhərdə bütün tarixi-mədəni abidələr məhv edilmiş, 13 məhəllə məscidi, 800 ildən artıq tarixi olan məşhur Cümə məscidi və digər müqəddəs yerlər hamısı yandırılmışdı və dağıdılmışdır. Mart qırğınında şəhərlə bərabər qəzanın 58 kəndi ermənilər tərəfindən qarət edilib dağıdılmışdı. Erməni cəlladları Şamaxıdan təxminən 22 km cənubda yerləşən Birinci Çaylı kəndində də az faciələr törətməmişlər. Ermənilər həmin kəndin 8 azərbaycanlı sakinini ağacdən asaraq onların bədənlərini

¹ Ataxan Paşayev. Şamaxı faciələri. «Azərbaycan» qəz., 15 mart 1998.

² Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.

³ Yenə orada.

xəncərlə deşik-deşik edəndən sonra güllələmişdilər.¹ Erməni vəhşiləri həmin kəndin əksəriyyəti qoca və qadın olan 40 nəfər sakinini əsir aparmış və onlardan bir neçə nəfərini, o cümlədən 70 yaşlı Molla Mürsəl Hacı Adıgözəl oğlunu güllələmişdilər.

Ermənilərin belə vəhşiliklərindən bəhs edən «Azərbaycan» qəzeti 21 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında Şamaxı hadisələri və Lalayev başda olmaqla ermənilərin dinc əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliyin olduqca dəhşətli və qəddar olması, azərbaycanlıları kütləvi halda qətlə yetirmək hərəkatları, qızların təhqir olunması, hamilə qadınların qarınının cırılması, qocaların, qadınların və uşaqların məscidlərə doldurulub diri-diri yandırılması və s. öz əksini tapmışdı.

Ermənilər Nəvahi, Yəhyalı, Kalva, Tircan, Bağırılı və digər kəndlərdə də ağır faciələr törətmişlər. Nəvahi kəndində qadın, kişi və uşaq olmaqla 995 nəfər, Yəhyalı kəndində 922 nəfər, Qubalı Baloğlan kəndində 533 nəfər, Kalva kəndində 500 nəfər, Tircan kəndində 360 nəfər, Bağırılı kəndində 370 nəfər azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdi. Əngəxaran kəndində isə 237 nəfər kənd sakinini ağır işgəncələrlə qətlə yetirilmişdi. Ermənilər həmin kəndin uşaqlarını Məlhəmə kəndinə aparmış, 88 nəfər kişini isə Çuxuryurda çatmamış bir neçəsini güllələmişlər. Mədrəsə kəndinə gətirilən 74 nəfər azərbaycanlı isə elə oradaca qətlə yetirilmişdi.²

Şamaxı qəzasının 53 kəndində erməni cəlladları 8 mindən artıq azərbaycanlıyı məhv etmişlər. Onlardan da 4 mindən artığı kişi, 2 mindən artığı qadın və min nəfərdən artığı uşaqlar olmuşdu.³ Azğınlaşmış ermənilər azərbaycanlıları amansızlıqla qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş və sərvət toplamaq naminə qarətçilikdən də istifadə etmişlər. Belə ki, onlar ev əşyalarını qarət etməklə bərabər, həm də qadınların, qızların ziynət əşyalarını, habelə azərbaycanlılara məxsus dükanların mallarını acgözlüklə qarət etmişlər. Onlar həmçinin də kəndlərdən çoxlu

¹ Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.

² Ataxan Paşayev. Şamaxı faciələri. «Azərbaycan» qəz., 15 mart 1998.

³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 1061, c. 2, iş 85-87.

miqdarda mal-qara, qoyun-keçi, öküz və at toplayıb aparmışlar. Belə talanlar nəticəsində Şamaxının Nəvahi kəndinə 60 milyon manat, Yəhyalı kəndinə 22 milyon manat, Qubalı Baloğlan kəndinə 90 milyon manata yaxın, Kalva kəndinə 24 milyon manat, Ağsu kəndinə 36,5 milyon manat, Tircan kəndinə 21 milyon manat ziyan vurulmuşdu.¹ Bununla da Şamaxının azərbaycanlı əhalisinə dəyən maddi zərər o vaxtki qiymətlə bir milyard manatdan çox olmuşdu.² Şübhəsiz, indiki pulla həmin məbləğ bir neçə yüz milyard manata bərabər olmuşdur.

Beləliklə, erməni cəlladlarının əli ilə təxminən 10 minə yaxın azərbaycanlı qanına qəltan edilmişdi. Ermənilər tərəfindən törədilən amansız faciə və təzyiğin nəticəsində 1918-ci ildə Şamaxıda yaşayan əhalinin sayı 15 mindən, 1921-ci ildə həmin rəqəm 1700-ə enmişdi.³

Öz vəhşiliklərini davam etdirən ermənilər Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndində 56 evi və dükanı, iki məscidi, 127 malikanəni yandırmış və yerli İmamın mənzilini talan etmişlər.⁴ Dəhşətli faciələr həmçinin Göyçay qəzasının Cəngi, Qarabucaq, Qaravəlli, Ərəb-Mehdibəyli və başqa kəndlərində də törədilmişdi. Şübhəsiz, həmin illərdə erməni quldurları tərəfindən azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə məhv edilməsi əsil genosid, soyqırım olmuşdu. Şaumyan azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı faciələrdə Saakyan, Arakelyan, Nuricanyan, daşnak ordusunun zabitləri Avetisov, Kazarov, Amazasp və başqalarının qüvvələrindən də istifadə etmişdi.⁵

Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı apardığı qatı millətçilik, soyqırım siyasəti ermənilər tərəfindən Quba qəzasında da xüsusi qəddarlıqla davam etdirilmişdi. Şamaxı hadisələrində olduğu kimi, Quba qəzasında da törədiləcək faciələr haqqında

¹Ataxan Paşayev. Şamaxı faciələri. «Azərbaycan» qəz., 15 mart 1998.

²Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.

³Elşad Abdullayev. Tarixi həqiqət unudulmur. «Azərbaycan» qəz., 11 aprel 1998.

⁴D.P.Quliyev. Tarix şahiddir ki... 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər. «Nəyat» qəz., 22 may 1992.

⁵Салех Бей. Армянство. Баку, 1994, səh. 329.

ermənilər əvvəlcədən düşünmüş və planlı şəkildə xüsusi hazırlıq işləri aparmışdılar. Gələcəkdə öz Çirkin əməllərinə haqq qazandırmaq üçün, əvvəlcədən hazırlanmış senariyə uyğun olaraq erməni millətçiləri dünyanın müxtəlif yerlərinə saxta teleqramlar vuraraq bildirmişlər ki, guya ermənilər müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırılırlar. Həmin dövrdə Qubada yaşayan A.Boqdanov, H.Hayrapetov, M.Kasparov və başqaları göndərdikləri əsassız teleqramlarında göstərmişlər ki, guya Qubada müsəlmanlar milli ədavəti qızıışdıraraq qırğın törədir, rus və erməni kəndlərini dağıdır, kilsələrə isə od vurub yandırirlar. Belə yanlış və əsassız teleqramlarla özlərinə bəraət qazandıran ermənilər Qubada az faciələr törətməmişlər.

Ermənilər Şaumyan xarakterli bolşeviklərin köməyi ilə Anar İsgəndərovun yazdığına görə Quba qəzasında üç dəfə dəhşətli qırğınlar törətmişlər. David Gelovani və Struanın başçılıq etdikləri dəstələrdən əvvəl Muradyanın rəhbərlik etdiyi 2 min erməni döyüşçüsü Quba qəzasında ağır qırğın törətmişdir.¹ Belə bir vəziyyətlə əlaqədar olaraq vaxtilə Türkiyədə təhsil almış Qusarın Kuzun kəndinin sakini, böyük hörmətə malik din xadimi Möhübəli Əfəndi, həmçinin də Cağar kəndinin sakini Hətəm Sərkarov yerli əhalini erməni bəndalarına qarşı mübarizəyə səfərbər etmişlər.. Onlara Cənubi Dağıstan ləzgiləri köməklik etmiş və nəticədə ermənilər darmadağın edilmiş, Muradyan 100 nəfər döyüşçüsü ilə qaçmış və əsir düşmüş, 200-dək erməni Möhübəli Əfəndinin göstərişi ilə Quba həbsxanasına salınmışdı.² Ancaq az sonra Qubaya gələn D.Gelovani həbsxanada olan 200-ə qədər erməni əsirini azad etdirmişdi. Lakin onun Qubada meydan oxuması da çox çəkməmişdir.

Belə ki, 1918-ci ildə Şaumyanın təkidi ilə Qubaya göndərildikdən David Gelovani bir neçə gün sonra əhali tərəfindən qovulmuşdu. Bundan bir məqam kimi istifadə edən Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti növbəti dəfə daşnak Amazaspin

¹Anar İskəndərov. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı. «Xalq» qəz., 29 mart 2007.

²Yenə orada.

başçılığı altında Quba qəzasına əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan hərbi hissə göndərmişdi. Həmin dəstə Quba və onun kəndlərində görünməmiş vəhşiliklər törətmişdilər. 4 top, 8 pulemyotla və hərbiçilərlə¹ təchiz olunmuş Amazasp Qubaya daxil olar-olmaz açıq şəkildə bildirmişdi ki, mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun mənafeyini müdafiə edirəm. Mən hərbi hissə ilə bura gəlmişəm ki, iki həftə bundan qabaq öldürülmüş üç erməninin intiqamını alam. Bunun üçün Xəzər sahilindən başlamış Şahdağa qədər olan yerdə bütün azərbaycanlıları qırıb mənzillərini dağıdacağam.²

Belə bir vəhşilik iddiasında olan Amazasp öz dəstəsi ilə Qubaya girən andan şəhəri yandıрмаğa başlamışdı. Onlar qarşılıqlarına çıxan bütün insanları amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Öz insanlıq mənafeyini itirən Amazasp Quba əhalisini meydana yığdırıb demişdi: mən minlərlə türkün başını kəsən Ərzurum ermənisiyəm. Uzun müddət erməni xalqının mənafeyini müdafiə edərək 200-dən çox türk kəndini yandıraraq viran qoymuşam. Bura da o məqsədlə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, o halda hamınızı bir nəfərə kimi qıracağam.³ Belə şəraitdə Qubada bir yerli erməni Harun Hayrapetov Amazaspa bələdçilik etmiş və hətta cibindən bir vərəq çıxardıb Amazaspa oxumuşdu. Burada 26 nəfər varlı qubalının adını eşidən Amazasp həmin adamların dalınca silahlı dəstə göndərmişdi. Həmin varlı ailələrdən cəmi 6 nəfərin gətirildiyini görəndə Amazasp bundan çox qəzəblənmiş və gətirilənlərdən 2 nəfər gəncin başını kəsdirmiş, 4 nəfər qadını isə öldürülmüş uşaqlarının qanını içməyə məcbur etmişdir.⁴ Qadınlar buna dözməyib canilərin üstünə atılarda qarınları süngülərlə deşilmiş və sonra qılıncla onları iki yerə bölüb amansızlıqla məhv etmişlər. Ermənilər insanları qətlə yetirməklə bərabər digər alçaqlığa da əl atmışlar. Onlar 50-dən artıq qadını harasa aparmaq istəyərkən birinin qardaşı onlara etirazını bildirdiyinə görə həmin an onu güllələyib gözlə-

¹«Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.

² Салех Бей. Армянство. Баку, 1994, səh. 329.

³«Xalq» qəz., 29 mart 2007.

⁴Yenə orada.

rini çıxardıb əhalinin üzərinə atmışlar. Bunlardan əlavə hiyləgər və qatı düşmən Şaumyandan Quba qəzasının bütün müsəlmanlarını məhv etmək və sonra həmin qırğını sünni və şiə toqquşması kimi qələmə vermək tapşırığı alan Amazasp Anar İsgəndərovun yazdığına görə əhalinin yaxşı tanıdığı Quba erməni Haruna bildirmişdi ki, sünnilər və şiələr qarşı-qarşıya dayansınlar. Harunun göstərişi ilə erməni caniləri Ləzgi Məhəmmədə və şiələrin ağsaqqalı Məşədi Mirsadiğa silah verərək bir-birilərinə atəş açmalarını təkid etmişlər. Ancaq Məhəmməd gözlənilmədən cəld geri dönüb bir erməniyə atəş açmışdı. Belə bir qarışıqlıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadiq da bir erməniyi öldürmüşdü. Bunun müqabilində erməni vəhşiləri çoxu qadın və uşaqlardan ibarət olan yüzlərlə insanları pulemyotlarla məhv etmişlər. Ləzgi Məhəmmədə daha ağır işgəncələr verən daşnaklar əvvəlcə onun qollarını, sonra ayaqlarını və başını kəsmişlər. Məşədi Mirsadiğın isə gözlərini çıxartmış, qollarını və boynunu qırılmışlar.¹ Bunlarla kifayətlənməyən daşnak caniləri məscidi dağıtmış və 20-dən çox günahsız din xadimini qətlə yetirmişlər.² Belə qəddarlıq və amansızlıq xarakterinə malik olan Amazasp öz vəhşi qüvvələri ilə Quba şəhərində iki min nəfər adamı qətlə yetirmiş, 100-ə qədər qızı zorlamışlar.³

Qısaca olaraq göstərilən vəhşiliklərini davam etdirən erməni caniləri Kərbəlayi Məhəmmədin 14 ailə üzvünün hamısını qətlə yetirmişlər. Məmmədrəsul Mahmud oğlunun gözü qabağında 3 körpə uşağının və həyat yoldaşının başını kəsmişlər. Kişinin isə qarnını süngi ilə deşik-deşik edərək çox ağır işgəncə ilə öldürmüşlər. Hacı Dadaşbalanı, arvadını və oğlunu öz evlərində diri-diri yandırmışlar. Kərbəlayi Abuzərin iki körpə qızını xəncərlə doğramışlar.⁴ Ermənilər insanlıqdan kənar vəhşiliklərini davam etdirərək Məhəmməd Rəsul oğlunun 5 nəfər ailəsinin, Kərbəlayi Məmməd Tağı oğlunun 14 nəfərdən ibarət ailə-

¹ Anar İskəndərov. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı. «Xalq» qəz., 29 mart 2007.

² Yəni orada.

³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 1016, c. 1, qov. 95, var. 5-6.

⁴ Elza Orucova. Al qana boyanmış bahar günləri. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.

sinin başlarını kəsmişlər. Hacı Dadaşbala Qasım oğlunun arvadı Bibixanımı və oğlu Əbdül Qasımı diri-diri yandırmışlar. Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını və beş körpə uşağını amansızcasına parçalamışlar.¹

Xəqani Məmmədovun və Nuru Məmmədovun yazdığına görə hər cürə vəhşilik və talanlarla yanaşı, ermənilər ən alçaq və rəzil hərəkətlərə də əl atmaqdan çəkinməmişlər. Belə ki, şərəfsiz ermənilər şəhərin hörmətli ağsaqqallarına əmr etmişdilər ki, onlara əylənmək üçün müsəlman qadın və qızları gətirsinlər. Belə bir şərəfsizliklə qəti şəkildə razılaşmadıqlarına görə Əlipaşa Kərbalayi Məhərrəm oğlu və onun oğlu həmin anda vəhşiliklə qətlə yetirilmişlər.² İnsanlığa xas olmayan xüsusi amansızlıqla öldürülənlər saysız-hesabsız miqdarda çox olmuşdu. Qubadan Qusara gedən yolun solunda olan dərələrdən birini əhali haqlı olaraq «Qanlı dərə» adlandırırlar. Belə vəhşiliyə malik olan ermənilər Quba qəzasında 122 kəndi, 26 məscidi vيران qoymuş və 16 min dinc əhalini məhv etmişlər.³

Erməni vəhşiləri Şamaxıda olduğu kimi Qubada da insanları qətlə yetirmək, kəndləri dağıtmaqla kifayətlənməmiş və həm də qarət, talan etmək xarakterlərini də nümayiş etdirmişlər. Belə ki, Amazasp Qubadan 4 milyon manat pul, 4 milyon yarım manatlıq ziynət əşyaları və 25 milyon manatlıq ərzaq məhsulları qarət edib aparmışdı.⁴ Hətta bu yaxınlarda Quba şəhərinin stadionunun ərazisində tapılmış çoxsaylı insan skiletlərinin (müxtəlif bədən üzvlərindən ibarət sümüklərin) qalıqların tapılması da 1918-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri bir daha təsdiqləyir.

Ermənilərin qanıçici quldur dəstələri Bakı, Şamaxı, Quba, Göyçayla bərabər Salyan, Lənkəran, Qarabağ və başqa

¹ Xəqani Məmmədov, Nuru Məmmədov. Bakıda 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı. «Respublika» qəz., 31 mart 2007.

² Yəne orada.

³ Elza Orucova. Al qana boyanmış bahar günləri. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.

⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 1061, c. 1, qov. 95. Vər. 5-6.

yerlərdə də qanlı cinayətlər törətmişlər. Erməni quldur dəstələri silahsız insanları — qocaları, qadınları, uşaqları qırmaq vəhşiliklərini Salyanda da təkrar etmişlər. Onlar yerli əhaliyə qarşı törətdikləri cinayətləri ilə azərbaycanlıların burada kökünü kəsməyə çalışmışdılar. Belə məqsədlə hərəkət edən erməni-daşnak qüvvələri Seyidlər, Bankə, Uzunbabalı, Tatar Məhlə, Qaralı, Qarabucaq Surra, Çəndən və digər yerlərə qədər gələrək yerli əhaliyə divan tutmuşlar.¹

Erməni vəhşiliyi Lənkəranda da yan keçməmişdir. Burada da qadınlara, uşaqlara belə rəhm edilməmişdir. Qaynar samovarı insanların belinə bağlayaraq, onları yeriməyə məcbur etmişlər. Təkcə Gərmətükdə iki gündə 7 nəfəri qətlə yetirmişdilər.² Gərmətük kəndində törədilən ağır faciələr hələ də xatirələrdən silinməmişdir. Kərgəlan kəndindən isə 70 nəfər kişini çayın qırağında güllələmişlər.³

Lənkəran hadisələrini xatırlayan, pedaqoji məktəbin ilk direktoru işləmiş Teymur Şahverdiyev demişdi: — 1918-ci ilin mart ayı idi. «Kolaz»da Sütəmurdova gedirdim, su qırmızı çalırdı, diqqət verib gördüm ki, insan qanıdır. Suda xeyli miqdarda da insan cəsədi var idi. Suyun üzərində olan papaqlardan müəyyən etdim ki, öldürülənlər dağ kəndlərindən olan sakinlər idi.

Tədqiqatçılardan Hacı Mirhaşım Talışlı, Hacı Etibar Əhədovun yazdığına görə Lənkəranda meydan sürən Avetisov və Makarovun qoşun hissələri 1918-ci ilin martında Lənkəran qəzasında 40-a yaxın kəndi yandırmış, yüzlərlə günahsız insanları məhv etmişlər. Lənkəranın kəndlərində olduğu kimi şəhərin özündə də dəhşətli faciələr törədilmişdi. Hansı ki, Mayakın ətrafında yüzlərlə adamlar vəhşiliklə qətlə yetirilmişlər.⁴

Bütün bölgələrdə kütləvi halda azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarında dəhşətli faciələrə məruz qalmasında Şamyanın və onun rəhbərlik etdiyi kommunanın tərkibinin er-

¹ Sahib Həsənov. Salyanda erməni terroru. «Azərbaycan» qəz., 2 aprel 2003.

² Hacı Mirhaşım Talışlı, Hacı Etibar Əhədov. Lənkəranda 1918-ci il soyqırımı. «Respublika» qəz., 29 mart 2007.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

mənilişdirilmiş olmasının da böyük rolu olmuşdu. Belə ki, Bakı Kommunasının tərkibində əsas yeri erməni millətinin nümayəndələri tutmuşdular. Şaumyan — sədr və Xarici işlər komissarı, Karqanov (Korqanyan) — Xalq hərbi və dəniz komissarı, A.B.Korenyan (Qabrielyan) — Ədliyyə komissarı və b. idilər.

Bunlarla bərabər Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyi tərkibinə Kostanyan, Ter-Qabrielyan, Osipyanyan, Ter-Sakyan, Əmiryan, Nuricanyan və b. daxil idilər. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlılara qarşı öz doğma torpaqlarında soyqırım törədilmiş və həm də daşnak Ermənistanın liderlərindən olan A.Xatisov (Xatisyan) Bakı XKS-ni «erməni sovet hökuməti» adlandırmışdı. Buna görə də məqsədli olaraq Bakı Kommunasının 18 minlik hərbi hissəsinin 60-70 faizini ermənilər təşkil etmişdi. Qan yaddaşında türklərə – azərbaycanlılara nifrət, türk-azərbaycan ərazilərinə sahiblik xülyası olan, mənəviyyatı xəstə erməni «xalqı» bu mübarizədə birləşərək əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Belə şəraitdən istifadə edən azərbaycanlıların qatı düşməni cəllad Andronik də Şaumyana kömək etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. O, 4 iyun(1918-ci ildə) tarixdə Şaumyana göndərdiyi teleqramda özünün dəstəsi ilə Bakı Kommunasına kömək etməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Buna cavab olaraq Şaumyan qanıçən Androniki «xalq qəhrəmanı» adlandırmışdı.

Azərbaycanda dəhşətli qırğınların genişləndiyi bir şəraitdə Gəncəyə olan hücum əməliyyatının da müvəffəqiyyətli başa çatması üçün Şaumyanın təkidi ilə Rusiyanın Bakıya 4 zirehli avtomobil, 13 aeroplan və digər hərbi ləvazimatlar¹ göndərməsi də faciələrin daha da artmasına öz təsirini göstərmişdi. Bununla da Bakı quberniyasında ermənilərin fasiləsiz olaraq törətdikləri qanlı və dəhşətli faciələr, azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən soyqırım siyasəti 1918-ci il sentyabrın 15-ə qədər, yəni Nuru paşanın başçılıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edilənə qədər davam etmişdi. Erməni daşnaklarının törətdikləri bu soyqırımında 50 mindən artıq azərbaycanlı qəddar-

¹ T.Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh. 279.

lıqla qətlə yetirilmiş, on minlərlə dinc sakin doğma yerlərindən didərgin salınmışlar.

Ancaq 1918-ci il mart soyqırımını azərbaycanlılar üçün olduqca dəhşətli olsa da bu faciə azərbaycanlıların milli müstəqillik qazanmaq hərəkatının qarşısını ala bilməmişdir. Azərbaycanlılar arasında birlik ideyası daha da güclənmiş və reallaşmışdır. Artıq Azərbaycan xalqı dərk etmişdi ki, onun xilas özünə arxalanaraq öz milli təşkilatının ətrafında sıx toplanmaq və tərəddüd etmədən onun arxasınca getməkdədir. Şübhəsiz, bu mövqe Azərbaycanda müstəqil milli dövlətin yaranmasında öz təsirli rolunu oynamış və bununla da qanlı faciələr törətmiş daşnaklar milli dövlətin yaranmasına mane olmaq məqsədlərinə nail ola bilməmişdilər.

Bu qanlı hadisələrin miqyasını genişləndirən erməni daşnakları öz cinayətlərini İrəvan quberniyasında da törətməyi unutmamışlar. Hətta Zaqafqaziya Seymin müsəlman fraksiyasının aprel ayının 10-da keçirilən iclasında Seymin üzvü M.N.Seyidov etdiyi məruzəsində İrəvan quberniyasında hələ iki ay bundan əvvəl müsəlmanlara qarşı başlanmış qanlı hadisələrin fasiləsiz olaraq davam etdirildiyini və bunun son günlərdə daha da kəskin hal aldığını diqqətə çatdırmışdı. Seymədə edilən çıxışlardan məlum olmuşdu ki, 80 min nəfərdən artıq müsəlman qaçqına çevrilmişdir.¹ Ermənilərin bunda məqsədi bir tərəfdən azərbaycanlılara qarşı olan düşmənçilikdən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən də azərbaycanlıların çıxarıldığı yerlərdə ermənilərin kompakt yaşamalarına şərait yaratmaq və bununla da müstəqil Ermənistan yaratmağa nail olmaq idi. Belə məqsədə çatmaq naminə azərbaycanlılara qarşı kəskin düşmənçilik mövqeyində duran ermənilər 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında da amansız qırğınları davam etdirmişlər. Təkcə İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayına qədər olan ərəfədə 199 azərbaycanlı kəndini dağıtmışlar.² Həmin kəndlərdə 16 minə qədər təsərrüfatda yaşayan 135 min nəfərə yaxın əha-

¹ «Respublika» qəz., 31 mart 2007.

² Б.Наджафов. «Лицо врага» история армянского национализма в Закавказье в конце XIX в. ч. II, Баку, 1994, səh. 43.

linin əksəriyyəti məhv edilmiş, sağ qalanlar isə müxtəlif yerlərə qaçmaq məcburiyyətində olmuşlar.

«Azərbaycan» qəzetinin 1918-ci il noyabr tarixli saylarında qaçqınların faciəli taleyindən, uşaqlarının əzab içərisində ölməsinə dözə bilməyən anaların öz doğma övladlarını boğub öldürmələrindən, yaxud da çaya atmaq məcburiyyətində qalmalarından bəhs edən ürək ağrıcı məlumatlar verilmişdi.

Erməni barbarlığı digər bölgələrdə də davam etdirilmişdi. Belə ki, Vedidə 118 azərbaycanlı kəndinin əhalisi qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmışdı.¹ 1918-ci ilin yazında Eçmiədzin və İqdir qəzalarının müsəlman kəndlərində də qırğınlar törədilmişdir. Dronun göstərişi ilə 60 kənd viran edilmişdi. Həmin kəndlərin kişiləri qətlə yetirilmiş, gözəl qadınlar işgəncələrə məruz qalmışdılar.

«Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 205-ci sayında yazılmışdı: ermənilər Eçmiədzin qəzasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində uşaqları valideynlərinin gözləri qarşısında tonqalda yandırmış, kişiləri Araz çayının sahilinə aparıb öldürmüşdülər. Qadınları isə Purtqulu kəndinə doğru aparıb orada vəhşiliklə namuslarına təcavüz etdikdən sonra qətlə yetirmişdilər. Göyçə mahalında 22 kənd, Bəyaziddə 84 kənd, Sürməli qəzasında 96 kənd viran edilmiş, yandırılmışdı. Təkcə Göyçə bölgəsində 60 min nəfər adam, Zəngəzur qəzasında isə 10 mindən artıq adam — qadın və uşaqlar məhv edilmişdi.²

Göstərilən vəhşiliklərlə kifayətlənməyən erməni caniləri hətta azərbaycanlılara Novruz bayramı tonqallarının yandırılmasına belə imkan verməmişlər. Onlar Basarkeçərə bir neçə istiqamətdə hücum edərək Yarpızlı, Alçalı, Qanlı, Çaxırlı, Çamırlı və digər kəndlərin bütün varidatlarını talan etmiş və yandırmışlar. A.Lalayan kimi qaniçən vəhşi Basarkeçərdə törətdiyi əməllərindən bəhs edərək göstərmişdi ki, mən heç bir şeyə fərq qoymadan əhalini məhv etdim. O azərbaycanlıları məhv etməyin ən yaxşı yolu salamat qalanları bir yerə toplayıb quyu-

¹ Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan I Vedibasar mahalı. Bakı, 2000, səh. 75.

² Elşad Abdullayev. Tarixi həqiqət unudulmur. «Azərbaycan» qəz., 11 aprel 1998.

lara doldurmaq və sonra bura doldurulan bütün kişi, qadın və uşaqların üstünü daşla doldurmağı vacib hesab etmiş və onu qəddarlıqla icra etmişdi.¹

Ermənilərin qanlı cinayətləri Göyçədə də davam etdirilmişdi. Bura basqın edən ermənilər kütləvi qırğın törətmiş və hətta başları kəsilmiş qocaları, döşləri kəsilmiş qadınları tonqallarda, körpə uşaqları isə nizələrə keçirib diri-diri təndirlərdə yandırmışlar. Göyçədə Zodlu Səməd ağa, aşıq Nəcəf xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişlər. Hətta aşıq Nəcəfin belinə qaynar samovar bağlamışlar.²

Vidadi İsayevin yazdığına görə Zəngəzur qəzasında törədilən qətlər və talanlar çox faciəli və amansız olmuşdur. Qəzanın Şəki, Ağüdü, Qarakilsə kəndlərində ermənilər qolubağlı kişilərin gözü qabağında qadınların namusuna təcavüz etmiş, Buğud kəndində isə 400 adamı məscidə yığib yandırmışlar.³ Bağırbəyli kəndində isə 7 kişi və qadını bir evə yığaraq yandırmışlar.⁴ Yeddi kənddə daha ağır qanlı cinayətlər törədilmiş, 500 kişi, qadın və uşaqlar məhv edilmişdi.⁵

Andranikin başçılığı altında törədilən dəhşətli qırğın hətta Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin Azərbaycan hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 11 sentyabr (1918-ci il) tarixli sənəd də təsdiq etmişdir. Sənəddə göstərilirdi ki, ermənilər fasiləsiz olaraq müsəlman kəndlərinə basqınlar edərək cinsə, yaşa fərq qoymadan hamını qırmışlar. 12 sentyabr tarixli sənəddə isə göstərilmişdi ki, Andranikin başçılığı altında ermənilər Qızılciq, Məlikli, Arıqlı, Şükür, Ağüdü və digər kəndləri vəhşiliklə yandırmış, çoxlu sayda kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişlər.⁶

Ermənilər soyqırım siyasətini Cənubi Azərbaycan ərazisində də həyata keçirməklə burada da azərbaycanlılara qarşı

¹ «Respublika» qəz., 3 aprel 2007.

² Yənə orada.

³ Vidadi İsayev. Haradan gəlir köç. Bakı, 1995, səh. 55.

⁴ «Azərbaycan kommunisti» jurnalı, № 7, iyul 1990, səh. 52.

⁵ Sabir Rüstəmxanlı. Ömür kitabı. Bakı, 1989, səh. 90.

⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 894, c. 4, iş 65, vər. 129.

xüsusi qəddarlıq və zorakılıq tətbiq etmişlər. Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri olmuş professor Seyidağa Onullahi 2003-cü il aprelin 1-də «Cənubi Azərbaycanda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlar» mövzusunda etdiyi məruzəsində 1918-ci ildə ermənilərin Urmiya, Xoy, Səlmas və Makuda törətdikləri faciələrdən danışmışdı. Professor məruzəsində Təbrizli Seyid Əhməd Kəsrəvinin yazdıqlarına istinad edərək göstərmişdi ki, 1918-ci ilin martında Urmiyada 500 evə od vurulub yandırılmış və bir gecədə şəhərin 1500 azərbaycanlı sakini qətlə yetirilmişdi. Ermənilərin başçısı Petros jandarm rəisi, Qafqazdan Urmiyaya qaçmış erməni İbrahim isə polis rəisi təyin olunmuşlar. Şəhər əhalisindən 48 saat ərzində silahları təhvil vermək tələb olunmuş və verilən vaxt qurtardıqdan sonra ermənilər silah axtarmaq bəhanəsi ilə evləri qarət edib yandırmış, əhalini isə öldürmüşlər. Ermənilər 6 ay ərzində Urmiyada 20 min nəfərdən artıq günahsız insanları və ümumiyyətlə Urmiya, Xoy, Səlmas şəhərlərində 130 min azərbaycanlıni məhv etmiş, şəhərləri isə xarabalığa çevirmişlər.¹

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının 1918-ci ildə keçirilən iclaslarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı haqqında apardıqları müzakirələrin tədqiqatçı alim Ataxan Paşayevin gərgin əməyinin nəticəsi olaraq «Respublika» qəzetinin 30 mart 2007-ci il sayında «Tarixin ibrətəməz səhifələri» başlığı altında geniş və diqqəti cəlb edən materialı verilmişdi. Burada müsəlman fraksiyasının 1918-ci il aprelin 15-də keçirilən iclasında hətta Qars vilayətində ermənilərin təsvirə gəlməyəcək dərəcədə azğınlıq, südəmər uşaqların süngüyə keçirilməsi kimi vəhşilikləri haqqında danışılmışdı. Olduqca dəhşətli şəraitdə Murad bəy Xanmirzəyev həlak olmuşdu. Qars vilayətində yaxşı tanınan Şamil ağa faciəli surətdə əvvəlcə öz arvadını və uşaqlarını öldürmüş və sonra ermənilərə təslim olmuşdur.²

Bir sözlə erməni vəhşiliyinin, qəddarlığının qurbanı olan uşaqların ürək parçalayan nalələri, «kömək edin» - deyib qışqı-

¹ «Azərbaycan» qəz., 2 aprel 2003.

² «Respublika» qəz., 30 mart 2007.

ran, haray salan köməksiz və ümitsiz qadınların yanıqlı səsi, qocaların hönkürtüsü özünü azərbaycanlı sayan hər bir kəsin qəlbində səslənməli, qan yaddaşına ömürlük həkk olunmalıdır.

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müxtəlif bölgələrdə kütləvi halda xüsusi amansızlıqla törədilən belə qanlı cinayəti — soyqırımı təhqiq etmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin yayında X.Xasməmmədovun başçılığı altında fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmalı olmuşdu. Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinski hökumətin iclasında həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq etdiyi çıxışında göstərmişdi ki, 4 aydan artıqdır ki, erməni vəhşiləri yerli müsəlman sakinlərinə qarşı və həm də onların əmlakına qarşı barbarlıq nümayiş etdirmişlər.

Ermənilər bununla bərabər törətdikləri faciə, dağıntı və talanlar haqqında tamamilə yalan xəbərlər yaymaqla Avropa ictimaiyyətində əks əhval-ruhiyyə yaratmağa çalışmışlar. Buna görə də Təhqiqat Komissiyasının yaradılmasına mütləq böyük zərurət olmuşdur. Bununla da tərkibi X.Xasməmmədov başda olmaqla N.Səfikürdski, A.Novatski, İ.Şahməliyev, S.Axundzadə və başqalarından ibarət olan istintaq komissiyası yaradılmış və bir ildən artıq apardığı gərgin iş nəticəsində ermənilərin Bakı ilə bərabər İrəvanda, Zəngəzurda, Cəbrayılda, Şuşada, Salyanda, Şamaxıda, Qubada və digər Azərbaycan ərazilərində, habelə onların kəndlərində dinc əhaliyə qarşı törətdikləri amansız və dəhşətli qırğınların, qarətlərin nəticələrini təfəsilatı ilə araşdırmışdı. Təhqiqat komissiyasının üzvləri Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ermənilərin törətdikləri amansız cinayətlər haqqında yetərli sayda şahid ifadələri, fotomateriallar, ayrı-ayrı evlərin qarət edilib yandırılması, ölüm hadisələri haqqında geniş təhqiqat materialları toplamışdılar.

Təhqiqat komissiyasının həmin materialları toplamaqda digər bir məqsədi də erməni vəhşiliyini tamamilə sübuta yetirən toplanmış materialları alman, rus, fransız, ingilis və başqa dillərə tərcümə edib Avropa ölkələrində və Amerikada yaymaqla ermənilərin nə dərəcədə təhlükəli, qəddar və vəhşi millət olduğunu ifşa etmək olmuşdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların vəhşiliyini həm də ayrı-ayrı şahid ifadələri də təsdiq et-

mişdi. Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin istintaq komissiyasına verdiyi ifadəsində göstərmişdi ki, müsəlmanların əvvəlcə Bakıda və sonra isə digər yerlərdə məhv edilməsi, onların bütün əmlakının qarət olunması və həm də siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə keçməsinə edilən cəhd məhz ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı cinayət idi.¹ Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge komissiyanın sədrinə yazdığı sənəddə bildirmişdi ki, yaxşı silahlanmış və təlim keçmiş ermənilər müsəlmanların evlərinə soxularaq, sakinləri xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik etmiş, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atmış, üç-dörd günlük körpələri süngünün ucunda oynadıb heç kimə rəhm etmədən hamını qırmışlar.² Komissiyanın gərgin əməyi nəticəsində ermənilərin törətdikləri dəhşətli cinayət hadisələrini təsdiqləyən 36 cildlik material hazırlanmışdı. Toplanmış materiallarda müxtəlif yerlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşilik, barbarlıq genişliyi ilə öz təsdiqini tapmışdı.

Toplanmış sənədlərdə həm də göstərilmişdi ki, Zəngəzurda 109, Qarabağda 117 kənd, 5140 ev dağıdılmışdı. Zəngəzurda dağıdılan 58 kəndin hər biri haqqında olan işdən və toplanan ifadələrdən məlum olmuşdu ki, burada 1507 ev dağıdılmış, 2254 nəfər qətlə yetirilmiş və 304 nəfər yandırılmışdı.³

Şamaxıda və onun kəndlərində də kütləvi qırğın, insanları dəhşətə gətirən talanlar, yanğınlar törədilmişdi. Burada aparılan hesablamalar və arxiv sənədləri təsdiq edir ki, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8 mindən artıq azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Onlardan da 4 mindən artığı kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Hesablamalara görə, bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər 339 milyon manatdan artıq olmuşdur.⁴

Fövqəladə Tədqiqat Komissiyası sədrinin hesabatında göstərilmişdi ki, Şamaxı kəndlərinin bəzilərində erməni canilə-

¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 1061, c. 1, iş 95, vər. 2.

² «Xalq» qəz., 28 mart 2007.

³ V.İsmayılova. İnsan faciəsi üzərində qurulmuş Ermənistan. «Azərbaycan» qəz., 19 mart 2001.

⁴ Ataxan Paşayev. Şamaxı faciələri. «Azərbaycan» qəz., 15 mart 1998.

rinin cinayətləri daha amansızlıqlarla törədilmişdi. Belə ki, kişiləri ayaqlarından asaraq onları doğramışlar. Digərlərini taxta çarpayıya bağlayaraq yandırmışlar. Bəzən də xalçaya büküb üstünə neft töküb yandırmışlar. Əksər insanları diri-diri qapıya, stola və bəzən də döşəməyə mıxlamışlar. Erməni cəlladları insanların əlini, ayağını kəsib, süngülərlə bədənərini deşik-deşik edərək belə hala salınmış insanları öz bədən hissələrini yeməyə məcbur etmək kimi insanlıqdan kənar vasitələrdən də istifadə etmişlər.¹

Bunlardan əlavə qarət etmək, kəndlərdən mal-qaranı aparmaq, malikanələrini yandıraraq külə döndərməklə kifayətlənməyən ermənilər hətta üzüm bağlarını, tut və digər meyvə bağlarını qəddarcasına doğrayıb məhv etməyi də unutmamışlar. Bir sözlə insanlar üçün yararlı heç nə qoymamışlar. Hər şeydən məhrum edilib salamat qalmış insanlar dilənçi vəziyyətinə düşmüş və müxtəlif yerlərə getmək məcburiyyətində qalmışlar. Şamaxı şəhərinin və kəndlərinin faciəli vəziyyətə düşməsində həmin yerin havası ilə yaşamış, oranın suyunu içib, çörəyini yemiş və müxtəlif vəzifələrdə işləməklə fırvan həyat tərzini keçirmiş bir qrup yerli ermənilərin də az təqsiri olmamışdır. Belə ermənilərdən Şamaxıda apteklər mağazasının sahibi M.Arzumanovu, Şamaxıda xırda alverçi, tacir K.Karamovu, Şamaxıda gön-dəri mağazasının sahibi Suren İvanovu, Şamaxıda keçmiş pristav Xaçanov² və başqalarını göstərmək olar. Ermənilərin törətdikləri cinayət işində şahid kimi dindirilən yerli sakinlər də az olmamışdır. Onlardan bir neçəsinin adını xatırlatmaq olar — o cümlədən, Abdulla Abdullayev, Ağasəlim Hacıəliyev, Əliheydər Tağıyev, Əbdülhüseyn Əliyev, Mövsüm bəy Sadıqbəyov, Siracəddin Əfəndiyev, Hüseyn Baba Məşədi Əbdüləli oğlu, Hacı Kərim Əziz oğlu, Sadıq bəy Ağalarov, Süleyman Məşədi Rəhim oğlu³ və xeyli sayda başqaları olmuşdu.

¹«Xalq» qəz., 31 mart 2007.

² Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.

³ Yenə orada.

Fövqəladə Tədqiqat Komissiyası İrəvan quberniyası ərazisində də azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədildiyini təsdiq edən çoxlu sayda dəlil-sübut toplamışdır. Aparılan gərgin əməyin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, İrəvan quberniyasında 211 kənd, Qars vilayətində 92 azərbaycanlı kəndi amsızlıqla talan edilib yandırılmışdı. Azərbaycanlıların yaşadığı təkcə İrəvan bölgəsinin 88 kəndi dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış və 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdi. Daşnak erməni hakimiyyətinin «Türksüz Ermənistan» yaratmaq siyasətinin nəticəsi olaraq, İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdi.¹

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törədilən dəhşətli qırğın və talanlardan əlavə Zəngəzurun idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq erməni Milli Şurasına, Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan daşnak hökumətinin müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi haqqında ingilis generalı Devi ilə İrəvan hərbi hissəsinin rəisi Dro arasında birgə əmrin imzalanması da həmin bölgələrdə vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Ermənilərin qısamüddətli «idarəçiliyi» ərzində Naxçıvan şəhərində 100-150 nəfər azərbaycanlıya işgəncə verilmiş, 300-dən artıq axtarış aparılmış və 600 nəfər² adam həbs edilmişdi. Belə şəraitdə hələ də Qarabağ məsələsinin həllinin ləngidilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Bu da qəribədir ki, dəhşətli faciələrə qırğınlara, talanlara və qaçqınlığa məruz qalan azərbaycanlılara dövlət qayğısı göstərilməsi əvəzinə kömək yenə də ermənilərə edilmişdi. Bunu RSFSR XKS-nin erməni qaçqınlarına yardım haqqında 26 iyun 1918-ci il tarixli iclasının qərarı da təsdiq etmişdi.

Belə ki, 26 iyun tarixli iclasda erməni qaçqınlarına təcili yardım edilməsi haqqında Avanesovun məlumatı əsasında qəbul edilmiş qərarla göstərilmişdi ki, erməni qaçqınları üçün 15 yanvar 1918-ci il tarixli qərar əsasında ayrılmış pul Kaledin və Kornilov bəndələri tərəfindən ələ keçirildiyindən XKS-i erməni

¹ «Xalq» qəz., 2 aprel 1998.

² «Azərbaycan» qəz., 18 oktyabr 1919.

qaçqınlarının ağır vəziyyətini nəzərə alaraq ikinci dəfə ermənilərə 6 milyon manatdan artıq pul ayırmağı lazım bilir.¹

Ermənilərə göstərilən qayğı S.Orconikidzenin Çiçerinə 12 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramında da açıq ifadə olunmuşdu. Həmin sənəddə göstərilirdi: Ermənistanda vəziyyət faciəlidir. İrəvan quberniyasında 600 mindən çox qaçqın toplanmışdı. Onlar kütləvi halda aclıqdan və xoleradan məhv olurlar.² Belə qayğı əhatəsində Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı bütün bölgələrdə apardığı soyqırım siyasətində əsas məqsədi Rusiyanın yardımını ilə Azərbaycanın müəyyən torpaqlarını ələ keçirmək olmuşdu. Rusiyanın dəstəyinə arxalan Ermənistan 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını açıq şəkildə irəli sürmüş, bununla da Dağlıq Qarabağın ermənilərə məxsusluğu haqda saxta ideyanı bir əsrdən artıqdır ki, dəridən-qabıqdan çıxaraq canfəşanlıqla təbliğ edirlər. Bununla da tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana birləşdirilməsi üçün birinci böyük və təhlükəli cəhdin başlanğıcı qoyulmuşdu. Bu əsassız ideyanı irəli sürən erməni millətçiləri tarixi hadisələrin gedişini dərk etmək istəməmişlər. Onlar tarixi həqiqətlə razılaşıb anlamalı idilər ki, hələ xanlıqlar vaxtında Dağlıq Qarabağ mərkəzi Şuşa olmaqla Qarabağ xanlığının (1747-1822) tərkibində olmuşdu. Qarabağ xanlığı Rusiya tərkibinə daxil edildikdən və orada komendant idarəsi yaradıldıqdan sonra da Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində Qarabağ əyalətinə daxil olmuşdu. 1868-ci ildən 1920-ci ilə qədər Yelizavetpol quberniyası dövründə də Dağlıq Qarabağ İrəvan quberniyası tərkibində olmamışdır.³ Bu həqiqətləri erməni tarixçisi B. İşxanyan da öz kitabında təsdiq edir. O, yazır: «Ermənilərin həqiqi vətəni Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüduqlarından kənardadır...Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər son yüzilliklər ərzində səpələniblər.⁴ Deməli «Qarabağ məsələsi» Ermənistan daşnak hökumətinin və onun havadarlarının

¹ Геноцид Армян в Османской империи. Ереван, 1983, səh. 516.

² Yəne orada, səh. 527-528.

³ Конфликт в Нагорном Карабахе. Баку, 1990, səh. 38.

⁴ Б.Ишханян. Народности Кавказа. С.Петербург, 1916, с. 18.

iddiası ilə yenidən başlanmışdı. Belə olan halda ermənilərin əsassız cəhdinin qarşısı alınmalı idi. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyası tərkibindən çıxararaq Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratmağı qərara almış və bununla da 1919-cu ilin əvvəllərində mərkəzi Şuşa olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Bu ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdikləri faciələrin müəyyən dərəcədə qarşısının alınmasında öz müsbət rolunu oynamışdı. Həm də həmin dövrdə ermənilər tərəfindən törədilən faciələr haqqında məlumatların dünyanın müxtəlif ölkələrinə çatdırılmasında da az iş görülməmişdir. Bu təbliğatda Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.Topçubaşovun fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

1919-cu ildə Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov ermənilərin qanlı, vəhşi cinayətləri haqqında olan məlumatları konfrans iştirakçılarna çatdırmaqda və onu ABŞ-da, habelə Avropa ölkələrində yaymaqda böyük və prinsipial əmək sərf etmişdi. Həm də «Ermənilərin müsəlman əhalisi üzərində etdikləri vəhşiliklər haqqında» İstanbulda və Avropada məlumatların yayılması ermənilərin ifşası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi.¹ Bununla da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qatı düşmənçilik siyasəti — qətlə yetirmək, qarət etmək, yandırmaq, deportasiya və s. ilə müşahidə olunan amansız soyqırım siyasəti 20-ci illərdən etibarən yeni bir siyasətlə — məkrli siyasətlə davam etdirilmiş və torpaqlarımız hissə-hissə itirilmişdi.

Bu məsələyə öz münasibətini bildiren professor Maqsud Cəlilov haqlı olaraq yazır ki, 1918-1922-ci illərdə Şaumyan, Mikoyan, Mirzoyan və bir çox başqa millətçilərin təhriki ilə erməni daşnaklarına kömək edilərək onlara tarixi ərazilərimizin, Zəngəzur kimi böyük bir ərazimiz də daxil olmaqla 28 min kvadrat kilometr sahənin işğal etməsinə imkan yaradılmışdı.² Həm də 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı və depor-

¹ «Azərbaycan» qəz., 2 aprel 2003.

² Maqsud Cəlilov. Suverenliyimizi düşünərkən. «Bakı» qəz., 12 dekabr 1991.

tasiya siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Şübhəsiz, belə bir siyasətin tətbiq edilməsində məqsəd gələcəkdə azərbaycanlılara məhz Ermənistanda muxtariyyət verilməsinə yol verməmək olmuşdu. Digər tərəfdən də Ermənistan hiyləgərliklə ermənilərin Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi ilə onların həmin bölgədə sayının artırılmasını həyata keçirmiş və sonra isə Azərbaycanda ermənilərə muxtariyyət verilməsini planlaşdırmış və 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasına nail olmuşdu. Bununla da 157 min nəfər erməninin yaşadığı Qarabağın 4 min kvadrat kilometrədən artıq hissəsində Vilayət yaradılmışdı.¹ Şuşanın Vilayətin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə gəldikdə bu həmin tarixi şəhəri yaradanlara xəyanət, xalqımızın şöhrət və mədəniyyət qalası olan Şuşanın tarixinə biganəlik olmaqla bərabər həm də onun müstəqilliyinin itirilməsi olmuşdur. Bununla da ermənilər öz dövlətləri — Ermənistan dövləti ola-ola və məhz Ermənistanla heç bir ərazi əlaqəsi olmayan başqa bir xalqın ərazisində — Azərbaycanın ərazisində muxtariyyət almağa nail olmuşlar.

Azərbaycanın ümummilli lideri H.Əliyev bildirmişdi ki, 1923-cü ildə verilən o muxtariyyət Azərbaycanın içində qoyulmuş bir bombadır, nə vaxtsa partlamalı idi.²

Beləliklə, Azərbaycana qarşı dəhşətli faciələr törətmiş ermənilər üçün respublika daxilində xüsusi qurum — Muxtar Vilayət yaradılmışdı. Bununla həm də gələcəkdə törədiləcək faciələr üçün və yeni-yeni ərazilərin zəbt edilməsi üçün şərait yaradılmışdı. Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1 yanvar (1927-ci ildə) tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasından 24 kəndin həmin ilin 20 iyununda keçirilən iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının min desyatindən artıq torpaq sahələrinin Ermənistana verilməsinin³ müzakirə olunması və yenə də həmin təşkilatın 18 fevral (1929-cu ildə) tarixli qərarı ilə Naxçıvanın 9 kəndinin əkin sahələri⁴ otlaqları ilə birlikdə Ermənistana

¹ «Azərbaycan» qəz., 29 mart 2003.

² «Xalq» qəz., 12 noyabr 1999.

³ Azərbaycan Respublikası. DA. f. 379, c. 1, iş 2176, vər. 17.

⁴ Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı, 2001, səh. 5-6.

verilməsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən 625 kvadratmetr torpaq sahəsi itirilmişdi.¹

Sonralar Ordubad və İliç (Şərur) rayonlarının torpaqlarından da müəyyən hissə Ermənistanla verilmişdi. Bütün bunlarla bərabər 1930-1931-ci illərdə Ermənistan tərkibində Mehri rayonu təşkil edilmiş və bununla da ərazi cəhətdən Naxçıvanın Azərbaycanla əlaqəsi kəsilmişdi. Bunlarla kifayətlənməyən Ermənistan 1938-1939-cu illərdə Tuğut kəndinin ermənilər yaşayan Astazurla, Ernəzir kəndinin isə Nüvədi kəndinə birləşdirilməsinə nail olmaqla hər iki kəndin əhalisi doğma torpaqlarından çıxarılıb Astazur və Nüvədiyə köçürüldülər.² Qərribə olan budur ki, bu ədalətsiz tədbir uzun fasilədən sonra 1968-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bürosunda müzakirə edilmiş və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1969-cu il 7 may fərmanı ilə təsdiq edilmişdi.

Azərbaycan xalqının iradəsi ziddinə olan ərazi dəyişikliyi digər bölgələrdə, eləcə də Qazax qəzasında da baş vermişdi. Belə ki, həmin qəzanın dağlıq hissəsi alınıb Ermənistanla verilməklə onun tərkibində Dilican qəzası yaradılmışdı. Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla verilməsi sonrakı dövrlərdə də davam etmiş və 1969-cu ilin yayında Moskvanın göstərişi ilə Gədəbəy rayonunun Hacılar kənd sovetliyinin Tağılar kəndinin əhalisinin böyük etirazına baxmayaraq sakinlər ciddi təzyiqlə Saratovka kəndi ərazisinə köçürülmüş və bununla da Gədəbəy rayonuna məxsus 700 hektar sahə Ermənistanla verilmişdi.³ Bundan əlavə Ermənistan yenə də 1969-cu ildə Tovuz rayonu ərazisindən 760 hektar, 1984-cü ildə isə Qazax rayonu ərazisindən xeyli miqdarda torpaq sahəsinin ələ keçir-

¹ «Azərbaycan» qəz., 3 oktyabr 1996.

² İ.Musayev. Azərbaycan Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996, səh. 296.

³ Telman Haqverdiyev. Erməni təcavüzkarlığının bir epizodu. «525-ci qəzet», 25 may 2001.

rilməsinə nail olmuşdu.¹ Bunlar 1918-ci il mart soyqırımının davamı olmuşdu. Çox təəssüflər ki, ermənilərə edilən saysız-hesabsız ərazi güzəştləri sonrakı illərdə də təkrar edilmişdi.

Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər sovetlərinin 1987-ci il 17 noyabr tarixli qərarı ilə hələ 1927-1929-cu ilin sənədlərinə əsasən Azərbaycanın Laçın rayonuna məxsus olan Qaragöl («Sevlic») dövlət qoruğu yaradılmış və Qaragölün demək olar ki, 90 faizi Ermənistanın «Sevlic» qoruğuna tabe edilmişdi. Azərbaycana qalan gölün daşlı, çınqıllı az bir hissəsində isə 1988-ci ilin yanvarından «Qaragöl» qoruğu yaradılmışdı.²

Qısa olaraq göstərilən həmin ərazilərin Ermənistana verilməsi Sovet hökumətinin açıq şəkildə ermənilərə edilən güzəştinin nəticəsi idi. Moskvadakı havadarların dəstəyindən istifadə edən ermənilər — Qriqoryan, Markaryan və başqaları 30-40-cı illərdə Azərbaycanın Daxili İşlər Komissarlığında tutduqları məsul vəzifədən sui-istifadə edərək respublikanın 51 rayonunun 31-də həmin komissarlığın rayon şöbəsinin rəisi işləyən ermənilərlə Azərbaycanın ən ləyaqətli övladlarının həbs və məhv edilməsində də fəal rol oynamışlar.³

Ermənilər eyni zamanda 30-40-cı illərdə Ermənistanda öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı da qanlı cinayətlər törətmişlər. Belə ki, on minlərlə azərbaycanlı müxtəlif bəhanələrlə ağır işgəncələrə, qətlə məruz qalmışlar. 30-cu illərin repressiyası vaxtı Qarakilsə (Sisyan) rayonunda Ağkənd, Təzəkənd, Bazarçay, Şam və digər kəndlərin əhalisi Vidadi İsayevin yazdığı kimi elliklə «xalq düşməni» adlandırılaraq məhv edilmiş və həmin yerlərə ermənilər köçürülmüşdü.⁴ Bununla da azərbaycanlılara qarşı fasilələrlə soyqırım davam etdirilmişdi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi Böyük Vətən müharibəsi illərində də davam etdirilmişdi. Buna misal

¹ İnqilab Smayılov. Ermənilərin soyqırımı, repressiya və deportasiya siyasəti. «Azərbaycan» qəz., 24 aprel 2001.

² Rəşad Məcidov. Qaragöl, yoxsa Sevlic? «Elm və həyat» jur., № 12, 1989, səh. 12.

³ Əli Əliyev. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan 1914-1992. Bakı, 1997, səh. 42.

⁴ Vidadi İsayev. Haradan gəlir köç. Bakı, 1995, səh. 85.

olaraq bir faktı göstərmək kifayət edər ki, 1942-ci ildə Ermənistanı ordudan gizlənmək pərdəsi altında 40 nəfər azərbaycanlı həbs edilmiş və onlardan 18 nəfəri Basarkeçərin kolxoz bazarında qanunsuz, məhkəməsiz güllələnmişdi. Qalan 22 nəfər haqqında məlumat alan Azərbaycan rəhbəri — M.C.Bağirov cəsarətlə onların güllələnməsinin qarşısını almışdı.¹

Müharibə illərində Mikoyan başda olmaqla düşmənlərimiz başqa bir təşəbbüs — SSRİ-nin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək pərdəsi altında azərbaycanlıların Qazaxıstan və Orta Asiyaya köçürülməsi planı hazırlanmışdı. Bu haqda hətta Ölkə Müdafiə Komitəsinin məxfi olaraq 1942-ci il yanvar tarixli qərar layihəsi olmuşdu.² Ancaq bunun da qarşısının alınmasında M.C.Bağirovun böyük xidməti olmuşdu.

Ermənistan 1945-ci ilin noyabrında Azərbaycana qarşı yeni bir iddia — Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi iddiasını irəli sürmüşdü. Ermənistan hökumətinin bu əsassız, başdan-başa saxta fikirlərə söykənmiş məktubu ÜİK(b) MK katibi G.M.Malenkov alandan sonra o zaman Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi işləyən M.C.Bağirova bildirmişdi ki, Ermənistan K(b)P MK-nın həmin məktubu haqqında öz rəyini bildirsin.³

M.C.Bağirov tarixi dəlillərlə əsaslandırılıb göndərilmiş cavab sənədi ilə Ermənistanın başdan-başa saxta və əsassız iddialarını alt-üst etmiş və onun qətiyyətli, cəsarətli cavabı çoxlarını susdurmuşdu. Göstərilən cəhd baş tutmadığından Ermənistan rəhbərliyi 1945-ci ilin axırlarına yaxın yeni bir cəhdə əl ataraq respublikaya xaricdən 450-500 min erməninin köçürülməsi qərarını qəbul etmişdi. Hətta bu məqsədlə İrana, Fransaya və ermənilər yaşayan digər ölkələrə nümayəndələr də göndərmişdi. Hətta 1946-cı ilin əvvəllərində keçirilən Ermənistan Respublikası fəalları yığıncağında 500 min erməni yer-

¹ Talib Musayev. Ermənistan türklərinin odisseyası. «Xalq» qəz., 3 iyul, 1997.

² Ю.Помпеев. Юдельные дни. С.Петербург, 1993, səh. 90.

³ Azərbaycan Respublikası. ДСПІНА, f. 276, c. 7, qov. 130, vər. 2.

ləşdirmək çətin deyilmi? – sualına cavabında Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi T.A.Arutyunov bildirmişdi ki, bu haqda Beriya, Mikoyan və SSRİ Xarici İşlər Nazirinin müavini Deqonazov söz veriblər.¹

Deməli, mərkəzin razılığı ilə Ermənistana 500 min erməninin köçürülməsi qərarının qəbul edilməsində məqsəd burada ermənilərin çoxluğuna nail olmaq və yer sıxlığı pərdəsi altında gələcəkdə azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarılmasına nail olmaq idi. Çox təəssüf ki, bu az sonra Mərkəzin qəbul etdiyi 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarda öz ifadəsini tapmışdı.

Bütün bunlarla bərabər erməni separatçıları dövrü mətbuatda — qəzet və jurnallarda, kütləvi tirajla nəşr etdikləri kitablarda da tarixi həqiqətləri kobud şəkildə təhrif edərək Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını təbliğ etmək kimi antikonstitusion fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirov bu hallara qarşı barışmaz olmuş və dəfələrlə sovet rəhbərliyinə öz etirazını bildirmişdi. Buna misal olaraq M.C.Bağirovun 1946-cı ildə ÜK(b)P MK-nın katibləri A.A.Jdanovun, 1947-ci ildə G.M.Malenkovun və 1948-ci ildə İ.V.Stalinin adına göndərdiyi məktubları göstərmək olar.

Nəhayət, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı mübarizəsinin yeni mərhələsi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından köçürülmə prosesi başlanması olmuşdu. Hətta bu köçürülmə haqda SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarları da olmuşdur. Həmin tarixi qərarlar əsasında həyata keçirilən köçürülmənin günahı mətbuatda, ayrı-ayrı özlərini millət «qəhrəmanı» kimi qələmə verməyə çalışanların qeyri-obyektiv çıxışlarında M.C.Bağirovun səhvi kimi mənalandırılır. Ancaq tarixi mənbələr sübut edir ki, həmin köçürülmənin əsası 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı qoyulmuş və SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr (1947-ci il), 10 mart (1948-ci il) tarixli qərarı ilə əsaslandırılmışdı.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, erməni millətçilərinin yer darlığı bəhanəsilə azərbaycanlıları Ermənistan ərazisin-

¹ T.Musayev. Ermənistan türklərinin odisseyası. «Xalq» qəz., 3 iyul 1997.

dən çıxartmaq haqqında məsələni qaldırarkən onlar daha təhlükəli məqsədlərinə — yəni öz doğma tarixi yurdundan çıxarılan azərbaycanlıların Qazaxıstan və Orta Asiyaya köçürülməsinə nail olmaq istəmişlər. Lakin M.C.Bağirovun ciddi səyi nəticəsində Ermənistandan köçürülənlər Azərbaycanda yerləşdirilməklə onların uzaq yerlərə köçürülməsi kimi daha faciəli cəhdin qarşısı alınmışdır.¹

Ancaq təəssüf ki, Sovet hökumətinin qərarları əsasında 1948-1953-cü illərdə 100 mindən artıq azərbaycanlı öz doğma yurdunu tərk etməli olmuş və bununla da onlar Vedibasar, Zəngəzur, Zəngibasar, Göyçə kimi səfalı havaya malik olan doğma yerlərindən Azərbaycanın onlar üçün tamamilə əlverişsiz, aran, isti rayonlarına köçürülmüşlər. Arxiv sənədləri bir daha onu təsdiq edir ki, köçürülən azərbaycanlılardan bir nəfərin belə Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsinə icazə verilməmişdir. Bu da səfalı dağ mühitində yaşamış insanların xəstələnməsinə, daha tez ölmələrinə öz təsirini göstərmişdi.

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, azərbaycanlıların öz doğma tarixi torpaqlarından erməni millətçiləri tərəfindən amansızlıqla çıxarılmasının iki yüz ilə yaxın tarixi mövcuddur. Azərbaycanlıların həmin doğma torpaqlarından (indiki Ermənistan ərazisindən) çıxarılması tarixini Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondunun həmsədri Modris Auzens 1998-ci ilin yazında Sankt-Peterburqda «Milli məsələ və qaçqınlar problemi» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransda etdiyi məruzəsində azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından çıxarılmasını belə müəyyənləşdirmişdi:

1 — 1826-1828-ci illər. Bu müddətdə azərbaycanlılar İran, Türkiyə, Azərbaycan ərazilərinə qovulublar.

2 — 1905-1907-ci illər. Bu illərdə azərbaycanlılar Türkiyə və Azərbaycan ərazilərinə qovulublar.

3 — 1915-1920-ci illər. Bu illərdə də azərbaycanlılar Türkiyə ərazilərinə qovulublar.

¹ Ю.Помпеев. Юдельные дни. С.Петербург, 1993, səh. 90.

4 — 1947-1953-cü illər. Bu illərdə azərbaycanlılar yalnız Azərbaycan ərazisinə deportasiya olunublar.¹

Bunlar hamısı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilmiş soyqırımının mərhələlərlə həyata keçirilməsi olmuşdu. Bu da qəribədir ki, 1918-ci il hadisələri zamanı qırılan və deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlıların yerini doldurmaq və regionun milli tərkibini dəyişmək üçün guya bu ədalətsizliklər azlıq edirmiş kimi, sonralar başqa millətləri həmin yerlərdə məskunlaşdırmışdılar.² Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərindəki Kirovka, İvanovka, Slavyanka, Prişib və s. bu kimi yaşayış yerlərinin yaranmasının kökü də elə həmin siyasətin nəticəsindən irəli gəlmişdi. Bununla da zaman-zaman deportasiya edilmiş azərbaycanlılara məxsus torpaqlar ermənilərə qalmış və həm də deportasiyanın digər bir xəttini — azərbaycanlıların imkan dairəsində axırına çıxmaq və onların heç bir yolla İran və Türkiyə ilə əlaqə saxlamasına imkan verməmək ideyası təşkil etmişdi. Şübhəsiz, ermənilər belə bir mövqedə olarkən 1918-ci ildə Nuru Paşanın başçılığı altında türklərin azərbaycanlılara etdiyi köməklik məsələsini də unutmamışlar.

Bununla da ermənilər azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından 1947-ci il dekabr, 1948-ci il mart qərarları ilə deportasiya olunması ilə öz ədalətsiz, riyakar məqsədlərinə nail olmuşlar. Ancaq qəribə budur ki, boşaldılmış yerlərdə heç kim yerləşdirilməmiş və həmin yerlər xarabazarlığa çevrilmişdi. Bunu hətta erməni mənbələri də təsdiq etmişdi. Belə ki, Ermənistan KP MK-nin yanvar (1975-ci il) plenumunda göstərilmişdi ki, 476-dan artıq boşaldılmış kəndlər istifadəsiz qalmışdır.³

Deməli, köçürmə siyasətində Ermənistanın əsas məqsədi azərbaycanlıları böyük çətinliklərə, məhrumiyyətlərə düçar et-

¹ Qarabağ XIX-XX əsrlərdə separatizmin xronologiyası. «Xalq» qəz., 3 aprel 1998.

² Vaqif Şadlinski. Ermənilərin və başqa millətlərdən olanların qədim Azərbaycanın ərazilərinə köçürülməsi məqsədli olub. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.

³ «Kommunist» qəz., (Yerevan), 20 yanvar 1975.

məklə, onların oradan çıxarılmasına nail olmaq idi. Belə məqsədə xidmət edən köçürmə azərbaycanlılar üçün olduqca ağır, mənəvi və maddi ziyan vurmaqla bərabər, böyük faciələrlə nəticələnmiş soyqırım mahiyyətli həmin siyasət təəssüf ki, Azərbaycan tarixşünaslığında uzun zaman lazımi dərəcədə öz təhlini və tədqiqini tapmamışdır. Həm də öz həqiqi qiymətini almamışdır.

Nəhayət, Moskvanın ədalətsiz qərarları ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı 1947 və 1948-ci il tarixli qərarların qəbul edilməsinin 50 illiyi ərəfəsində verilmiş çox əhəmiyyətli fərman olmuşdu. Xalqımızı ağır faciə və məhrumiyətlərə məruz qoymuş olan həmin qərarlarla əlaqədar olaraq «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» olan fərmanda Sovet hökumətinin azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsi haqqında olan qərarları Azərbaycan xalqına qarşı vurulan ağır zərbələrdən biri, ən böyük ədalətsizlik hesab edilmişdir.

Azərbaycan prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanında həm də son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımızın ağır faciələrə, məşəqqətlərə məruz qalması, doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq qırğınlara məruz qalması və xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidələrin, yaşayış məskənlərinin dağıdılıb viran edilməsi göstərilmişdir. Ancaq bu dəhşətli faciələr, soyqırım çox təəssüf ki, lazımcına öyrənilməmiş və ona siyasi qiymət verilməmişdir.

Prezidentin fərmanında haqlı olaraq göstərilmişdi ki, «Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımcına araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir».¹

Həmin fərman əsasında prezidentin özünün sədrliyi ilə dövlət komissiyasının yaradılması, 1948-1953-cü illərdə Azər-

¹ «Azərbaycan» qəz., 19 dekabr 1997.

baycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymətin verilməsi və bunun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması vəzifəsini qarşıya qoyması bir daha respublika prezidentinin Azərbaycan xalqına xidmətinin yeni ifadəsi və xalqa qarşı edilmiş ədalətsizliyin, soyqırımın nə dərəcədə ağır olduğunu qiymətləndirməsi idi. Qısaca olaraq göstərilən ədalətsizliklər, habelə azərbaycanlıların öz tarixi məskənlərindən deportasiya edilməsi 1918-ci il mart və 1918-1920-ci il hadisələrinin davamı, azərbaycanlısız Ermənistan, «Böyük Ermənistan» yaratmaq planının tərkib hissəsi olmuşdu. Bunlar azmış kimi Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı mübarizənin başqa yollarından da istifadə edilmiş və respublika daxilində azərbaycanlıların təhsil almalarının kəskin şəkildə azaldılması, mətbuat və mədəni ocaqların bağlanması kimi olduqca təhlükəli, qatı millətçi tədbirlərin həyata keçirilməsi də unudulmamışdı.

Belə bir siyasətin nəticəsi olaraq 1930-cu illərdə yaradılmış X.Abovyan adına Yerevan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, fizika, riyaziyyat ixtisasları üzrə Azərbaycan bölməsinin əyani və qiyabi şöbələri bağlanmış və bunların əvəzində 1955-ci ildə 25 nəfərlik bir azərbaycanlı qrupu yaradılmışdı. Yerevanda 1925-ci ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Pedaqoji texnikumu Xanlar rayonuna köçürülmüşdü. 1928-ci ildən İrəvanda fəaliyyət göstərən C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dram Teatrı bağlanmışdı. Hansı ki, həmin teatr SSRİ-də məşhur incəsənət ocaqlarından biri olmuşdu. Hətta 1944-cü ildə SSRİ üzrə keçirilən «Şekspir festivalı»nda həmin kollektiv yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirib birinci yeri qazanmışdı.¹ Ermənistan məhz belə bir mədəniyyət mərkəzini bağlamışdı. Ermənistan hökuməti bunlarla bərabər Sisyan, Mehri, Qafan, Vedi, Qarabağlar, Zəngibasar rayonlarında Azərbaycan dilində çıxan qəzetləri, müxtəlif nazirliklər və idarələr nəzdində Azərbaycan dilində olan bir sıra nəşrlərin

¹ «Azərbaycan» qəz., 2 iyul 1998.

bağlanmasına da nail olmuşdu. ¹ Ermənilər bunlarla da sakitləşməmiş və 1960-cı ilin noyabrında Mikoyanın təşəbbüsü ilə DQMV-nin Ermənistanı verilməsi haqqında hazırlanmış yeni bir sənədin Sov.İKP MK Rəyasət Heyətində müzakirə edilməsinə çalışmış və ciddi hazırlıq işi aparmışdılar. Lakin Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin iclasından qabaq keçirilən müşavirədə o zaman Azərbaycan KP MK katibi işləyən N.M.Hacıyevin məruzəsindən sonra N. Xruşşov hazırlanmış qərar layihəsini bir kənara atıb ermənilərin bütün cəhdlərini rədd etmişdi ².

1960-cı ildə Xruşşov Ermənistan SSR-in 40 illiyinə həsr edilmiş yubiley şənliklərində iştirak etmək üçün Yerevanda olarkən də ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməmişlər və hətta «Naxçıvan məsələsi»nə toxunmuşlar. Ermənilərə cavab olaraq Xruşşov bildirmişdi ki, «Hə, siz torpaq istəyirsiniz. Qazaxıstanda ürəyiniz istədiyi qədər boş torpaq sahələri var, gedin məskunlaşın, əkin, becərin, dirinizə də bəsdir, ölünüzə də». ³

Qəribədir ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi 1964-cü ildə yenə də irəli sürülmüşdü. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri daşnak, hiyləgər Mikoyan 1964-cü ilin əvvəllərində Krımın Ukraynaya verilməsindən istifadə edərək həyasızcasına Dağlıq Qarabağın da Ermənistanla birləşdirilməsi təklifini vermişdi. Xruşşov Mikoyanın təklifinə cavab olaraq, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Ermənistanı bir sutka ərzində köçürülməsini təmin etmək üçün mən 12 min hərbi yük maşını ayrılmasını təqdim etməyə hazırım demişdi. ⁴

Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirib «Böyük Ermənistan» yaratmağa çalışan ermənilərin növbəti qəsbkarlıq təşəbbüslərindən biri də Ermənistan ərazisində olan qədim azərbaycan şəhər və kəndlərinin adlarının dəyişdirilib erməniləşdirilməsi olmuşdu. Belə ki, Göyçə mahalı — Varde-

¹S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, səh. 54.

² Ю.Помпеев. Юдельные дни. С.Петербург, 1993, səh. 91.

³ Əli Əliyev. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan 1914-1992, Bakı, 1997, səh. 182-183.

⁴ Ю.Помпеев. Кровавый омут Карабаха. С.Петербург, 1992, səh. 17.

nis, Qəmərli — Artaşat, Vədi — Ararat, Hacı Nəzər — Kamo, Karvansaray — İcevan, Allahverdi — Tumanyan, Üçkilsə — Eçmiədzin, Göyçə — Sevan və s. adlandırılmışdı. ¹

Bu adlar erməniləşdirilsə də ərazilərin tarixən azərbaycanlılara məxsus olduğunu erməni tarixçisi M.Q.Nersisyan öz əsərlərində dəfələrlə təsdiq etmişdir.

M.Q.Nersisiyanın redaktorluğu ilə 1980-ci ildə çap olunmuş «История Армянского народа» kitabında İrəvan xanlığının XIX əsrin əvvəllərində 15 mahala:Zəngibasar, Vedibasar, Sürməli, Göyçə və b. bölünməsi və onların adlarının azərbaycanca yazılması, habelə xanlığın idarə olunması üçün çoxsaylı vəzifələrin-Baş Mirzə, Xəzinədar, Qalabəi və s. göstərilməsi də indiki Ermənistan ərazisinin məhz azərbaycanlılara məxsus olduğunu tədiq edir ². Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, vaxtı ilə indiki Ermənistan ərazisinin 90 faizdən artığı Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Həmin torpaqlar Türkmənçay müqaviləsindən (1828-ci ildə) sonra müxtəlif vaxtlarda hissə-hissə Azərbaycandan alınıb ermənilərə verilmiş və nəticədə 10 şəhərin, 15-dən çox rayonun, 11 şəhər tipli qəsəbənin və yüzlərlə kəndin adı dəyişdirilmişdi. ³ Vidadi İsayevin yazdığına görə, Ermənistan Ali Sovetinin 1978-ci il yanvarın 25-də verdiyi bir fərmanla azərbaycanlılar yaşayan və türk mənşəli olan 94 kəndin adı dəyişdirilmişdi. Həmin fərmanla təkcə Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda 15 azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdi.⁴

60-70-ci illərdə də Ermənistan Dağlıq Qarabağa yiyələnmək iddiasından əl çəkməmişdir. Həmin illərdə Dağlıq Qarabağ məsələsində millətçilik əhval-ruhiyyəsi xeyli dərəcədə fəallaşmışdı. Belə bir vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1969-cu ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi H.Əliyevlə Ermənistan KP MK-nın Birinci katibi Anton Koçinyan arasında Qazax rayonu ilə İcevan rayonunun sərhədində görüş ke-

¹ Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, səh. 3.

² История Армянского народа. Ереван, 1980, с. 183.

³ Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, səh. 3.

⁴ Vidadi İsayev. Haradan gəlir köç. Bakı, 1995, səh. 113-114.

çirilmişdi. H.Əliyev görüşdə ona açıq şəkildə bildirmişdi ki, Ermənistandakı millətçi adamları ərazi iddialarından çəkin-dirmək üçün əməli tədbirlər görüb onun qarşısını alsın.

1975-ci ildə DQMV-nin partiya plenumunda Vilayət Par-tiya Komitəsinin katibi Kevorkov beynəlmillətçilik tərbiyəsinə həsr edilmiş məruzəsində haqlı olaraq bəzi millətçi ünsürləri tənqid etmiş və konkret faktlarla Z.Balayanın və digərlərinin adını çəkmişdi. Eyni zamanda o, Azərbaycan xalqının qatı düşməni, cəllad Andranikin xalq qəhrəmanı kimi təbliğ olun-ması faktını kəskin tənqid etmişdi. Bundan bir bəhanə kimi ist-ifadə edən millətçilər fəallaşmış, Moskvaya, başqa yerlərə te-leqramlar vuraraq vəziyyəti daha da gərginləşdirmişlər. Belə şəraitdə H.Əliyev Moskvada Ermənistan KP MK Birinci katibi Dəmirçiyənla görüşmüş və 4 saatlıq aparılan söhbətdə Azər-baycan rəhbəri açıq şəkildə bəyan etmişdi ki, DQMV-nin pro-blemlərini Azərbaycanın öz rəhbərliyi həll etməlidir. Sözü-nə davam edən H.Əliyev qətiyyətlə bildirmişdi ki, Qarabağın işlə-rinə ayrı-ayrı şəxslərin qarışması ümumi münasibətimizə ancaq ziyan vura bilər və biz buna qəti yol vermərik.

1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul olunarkən də Ermənistan Konstitusiya Komissiyasına «Dağlıq Qarabağı Azər-baycanın tərkibindən çıxardıb Ermənistana vermək» haqqında ərizələr daxil olmuşdu. Ermənistanın bu təhlükəli cəhdinin də qarşısı H.Əliyev tərəfindən vaxtında cəsarətlə alınmışdı.

Beləliklə, Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanın Azər-baycana qarşı yeritdiyi fasiləsiz siyasət — müəyyən ərazilərdə törədilən faciələr, ərazimizin hissə-hissə işğal edilməsi, deporta-siya — azərbaycanlıların bütün hüquqlarının tapdalanaraq kütləvi şəkildə öz doğma torpaqlarından çıxarılması, mülklərin talan və viran edilməsi, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləş-dirilməsi məsələsinə ardıcılıqla edilən cəhdlər hamısı 1918-ci il mart soyqırımının davamı olmuşdu.

Ermənistan bunlarla da kifayətlənməmişdi. Başdan-ayağa ermənilərin ən sadıq tərəfdaşı və müdafiəçisi olan M.Qorba-çovun hakimiyyət başına gəlməsindən əlverişli bir məqam kimi istifadə edən Ermənistan yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırdı. Belə şəraitdə Şahnazarovun Qorbaçovun köməkçisi olmasının, Nazirlər Soveti sədrinin müavini Sitaryan və başqalarının təsiri ilə ermənilər fəallaşdılar. Onların təzyiqi ilə

Qorbaçov heç bir əsas olmadan görkəmli dövlət xadimi H.Əliyevi 1987-ci ilin oktyabrında tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırdı. 1987-ci ilin noyabrında Parisdə «Humanite» qəzetinin 18 noyabr (1987-ci il) tarixli sayında A.Aqambekyanın etdiyi çıxışında DQMV Ermənistan SSR tərkibində olmalıdır, bu haqda məsələ qaldırılıb və güman edirəm ki, yenidənqurma dövründə bu müsbət həll olunacaqdır¹ ifadəsinin səslənməsi də Qorbaçovun mövqeyinin təsdiqi idi.

1987-ci ilin noyabrında Raisa Maksimovnanın ABŞ-da erməni diasporunun və «Daşnaksütyun» partiyasının nümayəndələri ilə keçirilən görüşü və görüşdə ona erməni katolikosu tərəfindən bağışlanan çox qiymətli və üstündə «Arsak» yazılmış 62 karatlı brilyant boyunbağı, sırğa, üzük və qalın kitab² və həmin kitabda Muxtar Vilayət ərazisi də daxil olmaqla dənizdən-dənizə qədər əks olunmuş xəritənin təqdim olunması, habelə Qorbaçovun ABŞ səfərindən yarımçıq Ermənistanda olan zəlzələ ilə əlaqədar olaraq Raisa ilə birlikdə birbaşa Yerevana gəlməsi və eləcə də Qorbaçovun Kremldə öz köməkçisi Şahnazarovun iştirakı ilə Balayarı, Kaputikyanı qəbul etməsi və s. ermənilərin Dağlıq Qarabağ məsələsindəki iddialarını daha da fəallaşdırmışdı. Belə şəraitin təsiri ilə 1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistanda azərbaycanlıların sıxışdırılması daha da güclənmiş və hətta Vedidə azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi hadisələri baş vermişdi. Həmin ilin fevral ayının 19-da Yerevanda keçirilən mitinqdə «Ermənistanı türklərdən (yəni azərbaycanlılardan — Ə.A.) təmizləməli», «Ermənistan təkcə ermənilərin olmalıdır» şüarları səslənmişdi. Belə şüarların təsiri ilə azərbaycanlıların sıxışdırılması bir qədər də güclənmiş və Vedi rayonunun kəndlərində ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər tez bir zamanda digər yerlərdə də təkrar olunmuşdu.

1988-ci il mayın əvvəlində Şirazlı kəndinə edilən hücumla 64 azərbaycanlının evi dağıdılmış, 80-dən artıq adam döyülərək bədən xəsarəti almış, 330 ailənin əmlakı talan edilmişdi.³

¹ События вокруг НКАО в кривым Зеркале фальсификаторов. Баку, 1989, —сəh. 65.

² Т.Көчərли. Qarabağ. Bakı, 2002, səh. 401.

³ Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan I Vedibasars mahalı. Bakı, 2000, səh. 99.

Şirazlı kənd sakini və sonralar Biləsuvar rayonunda yaşamalı olan Əkbər Əliyev erməni vəhşilərinin törətdiyi faciələri xatırlayaraq demişdi: hələ 1919-cu ilin sonu, 1920-ci ilin əvvəlində onlar qəflətən Vedi rayonunun Şahablı ərazisinə hücum edib 8 kəndin körpə uşaqlarından başlamış qocaya qədər bütün əhalisini binalara doldurub yandırmışlar, bir nəfər belə salamat qalmamışdır. Təkcə Çığın ərazisində 22 kənd viran edilmişdi.¹

1988-ci il hadisələrini Əkbər Əliyev köhnə faciələrin təkrarı kimi qəbul edərək demişdi: ermənilər həmin ilin martında 50-yə yaxın yük maşını ilə Şirazlı kəndinə daxil olub daşla pəncərə, qapıları dağıtmış, əhaliyə ağır xəsarət yetirmiş və hətta bir qocanı və küçədə oynayan bir uşağı daşla vurub öldürmüşlər. Bunlarla kifayətlənməyən erməni caniləri «rədd olun bizim torpağımızdan» – deyə qışqırmışlar, söyüslərlə təhqir etmişlər. Belə vəhşi təzyiqlər altında elə həmin gün 700 ailə öz doğma yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.² Belə qəddarlıq Ermənistanın digər bölgələrində yaşayan bütün azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilmişdi. Respublika prezidenti yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində bildirmişdi: «Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların misli görünməmiş qəddarlıqla ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edilmələri zamanı neçə-neçə soydaşımız, o cümlədən, qocalar, qadınlar və uşaqlar qətlə yetirilmişdi». Bu da azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin getdikcə azalmasına səbəb olmuşdu. Əgər 1920-ci ildə Ermənistanda 36 rayondan 33-də azərbaycanlıların yaşadığı 1200 azərbaycanlı kəndi var idisə, 1988-ci ildə 22 rayonun cəmi 185 kəndində azərbaycanlı qalmışdı.³ Bunun özü də 1918-ci il mart soyqırımının davamı idi.

Ermənistanın etnik təmizləmə və Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi siyasətinin təsiri ilə Moskvadan, Yerevandan və digər yerlərdən gələn seperatçıların dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağın erməni millətçiləri 1988-ci ilin əvvəllərindən nümayişlər, mitinqlər keçirməyə başladılar. Onlar dünya ictimaiyyəti arasında özlərinin antikonstitusion hərəkətlərinə haqq

¹ Zeynal Vəfa. Erməni vəhşiliklərinin canlı şahidi. «Azərbaycan» qəz., 5 aprel 2001.

² Yenə orada.

³ Vidadi İsayev. Haradan gəlir köç. Bakı, 1995, səh. 119.

qazandırmaq məqsədi ilə «DQMV-nin sosial-iqtisadi geriliyi» fikrini əsassız olaraq irəli sürməklə məhz öz hərəkətlərini əsaslandırmağa çalışmışlar. Ancaq Dağlıq Qarabağ ermənilərinə və eləcə də Sovet rəhbərliyinə yaxşı məlum idi ki, DQMV Azərbaycan SSR-in digər rayonları sırasında dinamik inkişaf edən bir diyar idi. Bunu tarixi faktlar dönə-dönə təsdiq etmişdi ki, vilayət bütün sahələrlə, hər şeylə yüksək dərəcədə təchiz olunmuşdu. Bunu hətta akademik Q.B.Qaribcanyan «Pravda» qəzetində nəşr edilən müsahibəsində (Bax: 2 aprel 1988-ci il) açıq bəyan edərək demişdi: «Mən erməniyəm gizlətməyəcəm. Dağlıq Qarabağdan olan öz millətimə görə ürəyim ağrıyır. Azərbaycan SSR tərkibində olan Qarabağ əhalisi nə ilə pis yaşayırlar? Statistika təsdiq edir ki, onlar dəfələrlə yaxşı yaşayırlar. Belə ki, onlar qonşu Ağdam və Bərdə rayonları əhalisi ilə müqayisədə bütün sahələrdə dəfələrlə yüksək təmin olunmuşlar. Əlbəttə! Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlılar heç də bayram əhval-ruhiyyəli həyat təzi keçirmirlər. Onların yaşayış səviyyəsi Dağlıq Qarabağ ermənilərindən bütün sahələrdə — istər maddi və istərsə də mənəvi sahədə qat-qat aşağıdadır». Bunu hətta 1975-ci ildə Moskva nümayəndə heyəti tərkibində Azərbaycana gələn Marietta Şaginyan da təsdiq etmişdi. O, ermənilərin yaşadığı bir sıra yerlərdə — DQMV-də, Gəncədə və digər yerlərdə olub, onların vəziyyəti ilə tam yaxından tanış olduqdan sonra demişdir: «Sizdə (yəni Azərbaycanda — Ə.A.) ermənilər yağ içində böyrək kimi yaşayırlar».¹

Bütün bu deyilənləri təsdiq edirmiş kimi Y.A.Pompeyev yazırdı: «Ermənilər 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda sosial-iqtisadi çətinliklər bəhanəsi ilə mübarizəyə başlayarkən həqiqəən də heç bir çətinlik olmamışdır, əksinə ermənilər Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə yüksək vəzifələrlə təmin edilmişlər. Azərbaycan Ali Sovetinin 29 deputatı erməni millətinin nümayəndəsi idi. Azərbaycan KP MK-da 61 nəfər erməni müxtəlif vəzifələrdə çalışırdı. Minlərlə erməni Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində, Dövlət Plan Komitəsində, müxtəlif nazirliklərdə,

¹ Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika), səh. 22.

şəhər və rayon partiya komitələrində, Bakı Sovetində, DİN-də, DTK-də və b. yerlərdə işləyirdilər.¹

Bundan əlavə Qarabağ ermənilərindən 27 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, 10 nəfər Azərbaycan Xalq artisti və İvan Atoyana isə SSRİ xalq müəllimi adına layiq görülmüşdür. Həlbuki Ermənistanda azərbaycanlılara belə şəraitin yaradılmasından söhbət gedə bilməzdi.

Deməli, vilayətdə heç bir iqtisadi problem olmayıb, əksinə firavan yaşadıqları şərait dövründə 1988-ci il fevralın 20-də Vilayət Sovetinin deputatları növbədənəkənar sessiyada (azərbaycanlı deputatlar istisna olmaqla) Qarabağ vilayətinin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə daxil olunmasına səs vermələri kimi antikonstitusion qərar qəbul etmişlər. Bu qərar olduqca təhlükəli qərar idi. Bunda məqsəd dünya ictimaiyyətində Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycan haqqında yanlış, təhrif olunmuş rəy yaratmaq, onu geniş dairədə təbliğ etmək və buna nail olduqdan sonra Azərbaycanlıları Ermənistandan və hətta Dağlıq Qarabağdan çıxartmaq və buranı zorla da olsa Ermənistanla birləşdirmək və nəhayət «Böyük Ermənistan» yaratmaq haqqında məqsədlərini həyata keçirmək olmuşdu. Həmin məqsədli planın yerinə yetirilməsi naminə fevralın axırına yaxın (1988-ci ildə) Əsgəranda ermənilər tərəfindən iki azərbaycanlının öldürülməsi, Yerevanda Qarabağ məsələsinin qəti şəkildə qoyularaq azərbaycanlıların sıxışdırılması və onların Saray və Fatmayı kəndlərinə öz qohumlarının yanına gəlmələri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Belə şəraitdə ermənilərin planlı şəkildə hazırladıqları Sumqayıt hadisəsi törədildi. Erməni millətçiləri törətdikləri Sumqayıt hadisəsini azərbaycanlıların üzərinə yıxmaq istədilər. Ancaq faktlar təsdiq edir ki, həmin hadisə erməni millətçilərinin təhriki ilə təşkil edilmişdi.

Bu məsələyə münasibətini bildirən Aleksandr Proxanov 10 avqust 1988-ci il tarixli «Literaturnaya qazeta»da yazmışdı: Allah eləməsin Azərbaycan xalqını Sumqayıt faciəsinin təqsir-

¹ Ю.А.Помпеев. Кровавый Омут Карабаха. С.Петербург, 1992, с. 142.

karı sayınlar. Bu cür iddialar uydurma, məsuliyyətsiz və mənasız iddiadır. Mən həmin dəhşətli gecədə həyatlarını təhlükəyə ataraq erməniləri öz evlərində gizlətməmiş sumqayıtlı azərbaycanlılarla erməni uşaqlarını və qadınlarını zirehli transportyora mindirib mühasirədən çıxaran azərbaycanlı əsgərlə söhbət etmişəm. Orada xalq yox, xuliqanlar, yırtıcılar əl-qol atırdılar.¹

Həqiqətən də ermənilər sumqayıt hadisəsini Qriqoryan Joranın vasitəsilə hazırlayıb həyata keçirmişlər. Planlı şəkildə törədilmiş Sumqayıt hadisəsində məqsəd dünya ictimaiyyətində azərbaycanlılar haqqında günahkar bir millət olmaları haqqında yanlış fikir yaratmaq və həm də bundan istifadə edərək azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Ermənistandan çıxarılmasına nail olmaq idi. Ona görə də həmin hadisədən bir məqam kimi istifadə edən ermənilər Ermənistanda azərbaycanlıların sıxışdırılmasını daha da gücləndirmişlər. Martın 10-da Yerevanın cənubunda olan Mehmandan kəndinin 4 nəfər azərbaycanlı sakini öldürülmüşdü. Martın 25-də Ararat rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində 100-dən artıq ev qarət edilmiş və yandırılmışdı.²

May ayının ortalarında isə Yerevan yaxınlığındakı kəndlərə yenidən hücumlar olmuş, Quqark rayonunda faciələr təkrar edilmişdi. Bu hadisələr Xankəndində (Stepanakertdə), Ağdərə (Mardakert) və Hadrut rayonlarında münasibətləri qızıqdıran bəyanatların səslənməsində öz təsirli rolunu oynamış və hətta Moskvada yaşayan 35 nəfər erməni Sovet rəhbərliyinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini həll etməyi xahiş etmişdilər.³

Belə şəraitdən istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağ mövzusunun xaricdə erməni qəzet və jurnallarının əsas mövzusunə çevirdilər. Parisdə erməni radiostansiyası «Ауь», «Свобода» radiostansiyasının erməni redaksiyası, eləcə də «Революционные дашнаки», «Крестьянская свобода», «Союз армянских революционеров», «Восточные армяне Соединенных

¹ «Литературная газета», 1988, 10 август.

² Е.İsmayılov, С.Нәсənov, Т.Қаффаров. Азəрбайҗан тарихи, Баки, 1995, səh. 313.

³ Ариф Мансуров. Белые пятна истории и перестройки. Баку, 1990, səh. 166.

Штатов», «Защита Армении» və s. təşkilatlar böyük iş aparmışlar.¹

Öz işğalçılıq siyasətlərini davam etdirən ermənilər Xan-kəndində 1988-ci il martın 9-da Vilayət Partiya Komitəsinin Büro iclasında — (Şuşa rayon partiya komitəsinin birinci katibi büro üzvü olduğu halda ora dəvət olunmadan) vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında məsələnin müzakirə edilməsinə nail oldular. Bununla da vilayətdə özbaşınalıq getdikcə artdı, partiya və komsomol üzvlüyündən imtina etdilər, faşist nişanını nümayiş etdirənlər az olmadı, hətta bir qrup partiyadan imtina edənlər biletlərini Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna göndərmiş və bildirmişlər ki, əgər 26 martda (1988-ci ildə) Sov.İKP MK-nın keçiriləcək plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsi qərarı qəbul edilməsə, o halda kütləvi şəkildə partiyadan imtina ediləcəkdir. Mərkəzi hökumət bu təhlükəli hərəkətə qətiyyətli cavab verməmişdi.

Əksinə, Sovet rəhbərliyi 1988-ci ilin martında DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi haqqında qəbul etdiyi əsassız qərarla Dağlıq Qarabağa külli miqdarda vəsaitin ayrılması, ona müstəsna hüquqların verilməsi və vilayətin bir sıra məsələlərinin həllinin birbaşa ittifaqa həvalə edilməsi məhz Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tabeliyindən çıxarılmasının təməli olmuşdu. Bundan əlavə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin martın 23-də və iyulun 12-də (1988-ci ildə) keçirilən iclaslarının qərarları da qətiyyətli olmamışdı. Vilayətdə müvəqqəti olaraq xüsusi idarə formasının tətbiqi də ermənilərin mövqeyinin müdafiəsi olmuşdu. Belə münasibətlərdən istifadə edən ermənilər azərbaycanlılara qarşı təzyiqlərini daha da artırmış və 1988-ci ilin dekabrın 10-da Ermənistanı «türksüz respublika» elan etmiş və hətta həmin günü bayram günü kimi qeyd edib şənələnmişlər.

Bununla da 1988-ci ilin axırlarına Ermənistandan 230 minə yaxın azərbaycanlı xüsusi amansızlıqla öz tarixi doğma torpaqlarından qovulmuşlar. 213 azərbaycanlı öldürülmüşdü. Bunlardan 2 nəfərin başı kəsilmiş, 3 nəfər doğranmış, 29 nəfər maşın altına salınmış, 41 nəfər vəhşicəsinə döyülərək öldürülmüşdü. 49 nəfər dağlarda donmuş, 8 nəfər itgin düş-

¹ Конфликт в Нагорном Карабахе. Баку, 1990, səh. 127.

müşdü və s. Belə qəddarlıqla məhv edilənlərin 57-i qadın, 23-ü uşaq olmuşdu.¹

Azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilmiş soyqırımı nəticəsində Qərbi Azərbaycan ərazisində 260 azərbaycanlı kəndi ermənilərə qalmışdı. Həmin kəndlərdən 187 min azərbaycanlı doğma yurdundan didərgin salınmışdı. Bununla da 40 min ev boşaldılmış, 6 min ev yandırılmış, 40 min ailənin əmlakı talan edilmişdi. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan çıxarılması ilə 25 min yaşayış evi, 35 min həyətəni bağ-bağça ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdi. 32 min şəxsi mal-qara, 35 min qoyun, 800 şəxsi maşın azərbaycanlılardan alınmış, 410 köç maşını qarət edilmişdi. Bunlardan əlavə 216 azərbaycanlı kolxozçunun əmlakı, kolxozun 3.420 maşını, 4 mindən artıq traktoru, 43 min iri buynuzlu, 526 min xırda buynuzlu mal-qarası ermənilərə qalmışdı. Həmçinin də azərbaycanlı kəndlərində olan məktəblər, klublar, idarələr, uşaq bağçaları və s. ermənilərə qalmışdı. Bunlarla bərabər həm də 120 tarixi abidə, 230 məscid, pir yerlə-yeksan edilmişdi.² Bütün bunlar 1918-ci il mart soyqırımının 70 il sonrakı davamı olmuşdu.

Tarixi mənbələr göstərir ki, XX əsrin son 90 ili ərzində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar 86 dəfə soyqırımı məruz qalmışlar.³ Hadisələrin gedişinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər Ermənistanın azərbaycanlıları qəddarlıqla öz doğma torpaqlarından çıxartmaqda məqsədi azərbaycanlılarsız Ermənistan yaratmaq idisə, digər tərəfdən də həmin yerlərin azərbaycanlılara deyil, məhz ermənilərə məxsus yerlər olmasına nail olmaq idi. Ona görə də akademik Z.Bünyadovun haqlı olaraq yazdığı kimi həmin yerlərin azərbaycanlılara aid olması faktını sübut edən bütün tarixi yazılar, abidələr tez bir vaxtda daşnaklar tərəfindən məhv edilmişdi.⁴

¹ «Azadlıq» qəz., 17 dekabr 1994.

² Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan I Vedibasar mahalı. Bakı, 2000, səh. 143-144.

³ «Azadlıq» qəz., 17 dekabr 1994.

⁴ «Elm» qəz., № 19, 1988.

Bundan bir qədər sonra «Qarabağ hərəkatı» vasitəsilə «Demokratiya» bayrağı altında hakimiyyətə gəlmiş Levon Ter-Petrosyanın 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 97 azərbaycanlı yaşayış yerlərinin adı dəyişdirilib erməni adları ilə əvəz olunmuşdu. Əslində isə azərbaycanlıların yaşadığı yerlərin adlarının yaddaşlardan silinməsi siyasətinə rəsmən 1935-ci ildən başlanmış və 1978-ci ilədək olan müddətdə 465 kəndə yeni erməni adı verilmişdi.¹ Bunlarla bərabər dağların, çayların, bulaqların, göllərin adları da dəyişdirilmişdi. Bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il mart soyqırımının davamı, onun tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də bu siyasət tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması olmuşdu. Respublika prezidentinin 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanında göstərilmişdi: «Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir».²

Burası da qəribədir ki, Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin izahına Avropa tədqiqatçıları da maraq göstərmişlər. Mais Piriyevin yazdığına görə H.Hübşmanın 1904-cü ildə Strasburqda alman dilində çap olunmuş «Qədim erməni coğrafi adları» əsərində Ermənistan ərazisində yerləşən toponimlərdən başqa, Azərbaycanın inzibati ərazisinə daxil olan Naxçıvan, Əlinçə, Gəncə, Bərdə və s. toponimlər də Ermənistan toponimləri kimi göstərilmişdi.³ Bu da qəribədir ki, saxtalaşdırılmaqda, riyakarlıqda məşhur olan ermənilər bunlarla da kifayətlənməmişdilər. Onlar Kəlbəcər rayonunun adını dəyişib Karvacar (daş satan), Xanlar rayonundakı Çaykənd kəndini Gedəşən adlandırmışlar. Ümumiyyətlə, erməni Sovet Ensiklopediyasında Azərbaycan mənşəli kənd adları dəyişdirilib erməniləşdirilmişdi.

Bütün bunlarla bərabər Ermənistanın Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də Muxtar Vilayətin Ermənistanla birləşməsi

¹ S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, səh. 7.

² Mais Piriye. Ermənistan əraziləri Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarıdır. «Yeni Azərbaycan» qəz., 5 aprel 2003.

³Yenə orada.

haqqında, 1990-cı il yanvarın 9-da isə DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planının Ermənistanın 1990-cı ilin Dövlət planına daxil edilməsi haqqında Konstitusiyaya zidd qərarlar qəbul etmişdi. Təəssüf ki, Sovet rəhbərliyi bütün bunlara göz yummaq və susmaq mövqeyində dayandı və bundan istifadə edən Ermənistan az vaxt içərisində vilayətin müəssisələrini özünün müvafiq nazirliklərinin və idarələrinin tabeliyinə verdi. Həmçinin də bütün rayon partiya komitələri Ermənistan KP-nin tərkibinə daxil olundu, Azərbaycan bayraqları, gerbi, blankları və s. məhv edildi. Hətta vilayətin Ermənistanla birləşməsinə həsr edilmiş «Artsax» medalı yaradılmış oldu.¹

Bununla da ərazisi 928 kv. km olan Muxtar Vilayətin mərkəzi Xankəndi (Stepanakert) şəhəri, 53 yaşayış məntəqəsi olan Əsgəran rayonu, 1705 kv.km ərazisi və 57 yaşayış məntəqəsi olan Ağdərə (Mardakert) rayonu, 779 kv.km ərazisi, 38 yaşayış məntəqəsi olan Xocavənd (Martuni) rayonu, 679 kv.km ərazisi, 40 yaşayış məntəqəsi olan Hadrut rayonu Azərbaycanın tabeliyindən çıxarılmışdı.² Bunlarla bərabər Şuşaya gedən suxətti, Xocalı körpüsü partladılmış, Vilayət ərazisindən kənar yerlərə — Laçın və Qubadlıya hücumlar təşkil edilmişdi. 1990-cı il yanvarın 12-də ermənilər bir neçə hərbi vertolyotlarla Xanlar rayonunun Quşçu kəndinə desant atıb dinc əhaliyə divan tutmuş və burada qocalar, qadınlar, uşaqlar qətlə yetirilmişdir.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecədə Bakıda dəhşətli faciə törədilmiş, kütləvi insan qırğını baş vermişdi. Bunlar hamısı 1918-ci il mart soyqırımının davamı olmuşdu. 20 yanvar faciəsinin 10-cu ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 16 dekabr (1999-cu il) tarixli fərnəminə göstərilmişdi: «1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına qarşı ağır cinayət törədilmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması cəhdlərinə, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı ədalətsiz və qərəzli siyasətə

¹ Черный январь. Баку, 1990, səh. 57.

² İnqilab İsmayılov. İşğalçı Ermənistan məkrli niyyətini zaman-zaman həyata keçirmişdir. «Azərbaycan» qəz., 29 mart 2003.

etiraz əlaməti olaraq küçələrə çıxmış dinc əhaliyə divan tutmaq məqsədi ilə Bakıya və respublikanın bir neçə rayonuna qanunsuz olaraq sovet qoşun hissələri yeridildi. Azərbaycanın yüzlərlə günahsız vətəndaşı yaralandı və qətlə yetirildi. Bununla Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi terror aktı həyata keçirildi».¹ Bu faciənin törədilməsində ermənilərin də az rolu olmamışdı.

Sovet rəhbərliyinin belə siyasətindən fəallaşan ermənilər 1990-cı ilin fevral-may aylarında Azərbaycan ərazilərinə basqınlarını daha da artırdılar, Naxçıvanın Kərki kəndinə hücum edib kəndi ələ keçirdilər və 320 kənd sakinini oradan zorakılıqla qovdular. Həmin il martın 24-də gecə erməni hərbi hissələri Qazax rayonunun Bağanis-Ayırım kəndinə hücum etdi. Kənd əhalisindən yeddi nəfərini öldürdülər, 11 evi yandırdılar. Yenə həmin axşam Ermənistanın Meğri rayonunda Noraşen-Bakı sərnəşin qatarının vaqonunun birində partlayış törədildi. Nəticədə teplovoz və 2 vaqon relsdən çıxdı. Bura kömək üçün göndərilən teplovoz atəşə tutuldu.

1990-cı il avqustun 10-da «Tbilisi-Ağdam» məşrutunda işləyən sərnəşin avtobusu partladıldı və nəticədə 20 nəfər həlak oldu, 49 nəfər isə yaralandı. 1991-ci il martın 19-da məhz xalqın bahar bayramı ərəfəsində Bakı metrosunun 20 Yanvar stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində isə 14 nəfər həlak oldu, 49 nəfər yaralandı.²

1991-ci il mayın 30-da Mahaçkala dəmiryol şöbəsinin sahəsində 191 saylı Moskva-Bakı sərnəşin qatarında, iyulun 31-də 6 saylı Moskva-Bakı sürət sərnəşin qatarında güclü partlayış törədildi. Hər iki partlayış nəticəsində 26 nəfər həlak olmuş, 26 nəfər ağır vəziyyətdə xəstəxanaya aparılmışdı.³ Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı mübarizəsinin gündən-günə kəskinləşdiyi bir dövrdə 1991-ci il noyabrın 20-də Qarabağın Qarakənd kəndi səmasında Mİ-8 hərbi vertolyotun vurulması ilə Azərbaycanın ən vətənpərvər övladlarından bir qrupu məhv edildi. 1992-ci il yanvarın 8-də Bakı limanında dəhşətli partlayış oldu.

¹ «Azərbaycan» qəz., 17 dekabr 1999.

² Rəna Bayramova. Azərbaycanda erməni terroru. «Xalq» qəz., 31 mart 2007.

³ Салех Бей. «Армянство», Баку, 1994, səh. 244.

Hələk olanlardan əlavə 86 nəfər xəsarət almış oldu. Ermənilərin fasiləsiz apardığı işğal nəticəsində olaraq 1992-ci ilin əvvəllərinə Dağlıq Qarabağdakı 57 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsindən artıq 50-si zəbt olundu. 1992-ci il yanvarın 28-də Şuşa səmasında Mİ-8 vertolyotu vuruldu və 40-a qədər sərnəşin və ekipaj həlak oldu.¹ Fevralın 12-nə keçən gecə 600-700 evli Malibəyli və Quşçular kəndləri viran edildi, 30-a qədər adam öldürüldü.

Ermənilər Xocavənd rayonunun işğalı vaxtı Qaradağlı kəndində də ağır faciə törətdilər. Dörd il qəhrəmanlıqla erməni işğalçılarına qarşı mübarizə aparan Qaradağlı kəndi 1992-ci il fevralın 17-də süqut etdi. Kəndin mal fermasında 6 nəfər kişi, qadın, uşaq yandırıldı. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 54 ailə başsız, 200-ə yaxın uşaq valideynsiz qalmış oldu.² Həmin kəndin 117 nəfər dinc sakinini ermənilər Xankəndinə apararkən onlardan 76 nəfərini yolda güllələdilər ki, bunlardan da 20 nəfəri uşaq, qalanları isə qadınlar olmuşlar.³ Belə şəraitdə Xocalı üçün də olduqca təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Nəhayət, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə erməni döyüşçüləri 366-cı Rusiya atıcı alayının köməkliyi ilə Xocalı şəhərinə hücum edib burada dəhşətli və kütləvi qırğın törətmişlər. Erməni işğalçıları burada dinc əhaliyə qarşı bəşər qanunlarına başdan-başa zidd olan dəhşətli qətl, soyqırım törətməklə ağır cinayətlər etmişlər.

XX əsrin ən amansız faciələrindən olan Xocalı faciəsi 1918-ci il mart soyqırımının davamı kimi burada 613 nəfər dinc əhali görünməmiş qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Onlardan 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri uşaq olmuşdu. 1275 nəfər Xocalı sakini — qocalar, qadınlar, uşaqlar əsir götürülmüş və onlar dözülməz zülmə, təhqirlərə məruz qalmışdılar. 487 nəfər şikəst edilmişdi. Bu dəhşətli faciədə — başının dərisi soyulanlar, barmaqları, qulaqları kəsilib üzükləri, sırgaları aparılanlar, gözləri çıxarılanlar, bədənləri deşik-deşik edilib tanınmaz və eybəcər vəziyyətə salınanlar və s. az olmamışdır. Səriyyə Talıbova adlı qadın söyləmişdir ki, erməni döyüşçü-

¹ A.Yunusov. Qarabağ müharibəsi. «Azərbaycan» qəz., 26 yanvar 1993.

² «Səhər» qəz., 26 fevral 1993.

³ «Azərbaycan» qəz., 28 mart 2003.

sünün qəbri üstündə ermənilər 4 nəfər Mesxeti türkünün (1989-cu ildə Fərqanədən qovulmuş həmin türklərin 54 ailəsi Xocalıda məskunlaşmışdı) və 3 azərbaycanlının başını kəsmiş və milli hərbi geyimdə olan döyüşçünün isə gözlərini çıxarmışlar. Xocalı faciəsindən sonra hadisə yerində olan «İzvestiya» qəzetinin müxbiri V.Belix Xocalı hadisələri zamanı gözləri oyulmuş, qulaqları, başları kəsilmiş, qafa sümükləri çıxarılmış meyidlərin şahidi olduğunu söyləmişdi. Xocalı hadisəsinin baş verdiyi yerdə olmuş fransız Jurnalisti Jan İv Yinet demişdi: «Mən müharibələr haqqında, alman faşistlərinin qəddarlığı haqqında çox eşitmişəm. Ancaq ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, mülki əhalini öldürməklə onları ötüb keçiblər».¹

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin hakimi Vəfaddin İvayev yazır ki, Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi Tibbi Xidmətinin rəisi Xanlar Hacıyev Xocalı hadisələri zamanı törədilmiş vəhşiliklərlə rastlaşdığını — donmuş qızın üzünün bıçaqla kəsildiyini, döyüşçünün bağırsaqlarının çıxarıldığını bildirmişdi. Həm də 4 meyidin başının dərisinin soyulduğu və bir meyidin başının kəsildiyi, 10 nəfərin küt alətlə vurularaq öldürüldüyü müəyyən edilmişdi.² Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilik — Xocalı soyqırımına münasibət dünyanın bir sıra qəzet səhifələrində — o cümlədən, «Kommerçant» – Moskva – 27 fevral 1992-ci ildə, «Vaşinqton Post» – 28 fevral 1992-ci ildə, «İndependent» – 29 fevral 1992-ci ildə, «Mond Paris» – 14 mart 1992-ci il sayında və s. qəzetlərdə öz əksini tapmışdı. 14 mart 1992-ci il tarixli sayında «Mond Paris» qəzetində yazılmışdı: Ağdamda olan əcnəbi jurnalist öldürülmüş adamlar arasında başlarının dərisi soyulmuş qadın, uşaqları və eyni zamanda onların dirnaqlarının çıxarıldığını görmüşdü. Jurnalist bunun «Azərbaycan təbliğatı» deyil, reallıq olduğunu yazmışdı. Ermənilərin dəhşətli və amansız qəddarlıqla törətdikləri Xocalı faciəsində 8 ailə bütövlükdə məhv edil-

¹ Vəfaddin İvayev. Xocalı soyqırımını beynəlxalq cinayətdir. «Respublika» qəz., 22 fevral 2007.

² Yenə orada.

miş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdi.¹

Hadisə vaxtı Xocalının İcra Hakimiyyətinin başçısı (hazırda Milli Məclisin deputatı) Elman Məmmədovun qohumlarından bir nəfər də olsun salamat qalmamışdı. Vəkil Ələkbərov özünün 49 nəfər qohumunu itirmişdi. Şəhərin yandırılıb dağıdılması nəticəsində müxtəlif dövlət təşkilatlarının əmlakına 4 milyard 199 milyondan artıq, şəxsi əmlaka isə 229 milyon manatdan artıq ziyan vurulmuşdu.² Şübhəsiz, Xocalı faciəsi də Xatın, Liditsa, Senqmi kimi XX əsrdə bəşəriyyətə qarşı törədilmiş kütləvi qanlı cinayət səviyyəsində və əsl soyqırım kimi beynəlxalq təşkilatlarda qəbul olunmalı və bu faciə haqqında yeni-yeni əsərlər yazılmalı və təbliğ edilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Xocalı soyqırımı özünün əsl siyasi qiymətini H.Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra almışdı. Belə ki, ümummillə lider faciənin dördüncü ildönümü ilə əlaqədar olaraq Xocalı sakinlərinin bir qrupu ilə görüşündə (fevral 1996-cı ildə) bu məsələyə hədsiz diqqətinin nəticəsi olaraq demişdi: «... Bunu unutmaq olmaz. Bu, gərək dünya ictimaiyyətinə çatdırılsın və bildirilsin, hər yerdə bilinsin ki, erməni işğalçıları nə qədər qəddar, nə qədər vəhşidirlər və Azərbaycan xalqına qarşı dünya, bəşər qanunlarına zidd olaraq nə qədər vəhşilik, cinayətlər ediblər».

Respublika prezidentinin sərəncamı ilə həm də hər il fevralın 26-da saat 17⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində Xocalı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilmiş və hətta bu haqda beynəlxalq təşkilatlara məlumat da verilmişdi. Belə bir dəhşətli qırğınla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 24 fevral (1994-cü il) qərarı ilə 26 fevral günü «Xocalı soyqırımı (genosidi) və Milli Matəm günü» elan edilmişdi. Matəm gününün və sükut dəqiqəsinin elan edilməsi vaxtından başlayaraq bunlar müntəzəm olaraq respublikanın hər yerində həyata

¹ «Azərbaycan» qəz., 26 fevral 1998.

² «Azərbaycan» qəz., 3 dekabr 1993.

keçirilmiş və keçirilir. Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar olaraq respublika prezidentinin xalqa olan müraciəti də ölkə rəhbərinin həmin məsələyə daim diqqətli olduğunu bir daha təsdiq edir. Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2002-ci il 26 fevral tarixli iclasında Bəyanat qəbul edilmişdi. Bəyanatda XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük dövlətlərin himayəsindən istifadə edən erməni millətçilərinin «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasına düşdükləri, iddia etdikləri əraziləri yerli sakinlərdən təmizləmək niyyəti ilə Qafqazda kütləvi terror aktları və qırğınlar törədərək, yüz minlərlə günahsız azərbaycanlıyı qətlə yetirdikləri, habelə 1905-1907-ci illərdə İrəvanda və Zəngəzurda, Tiflisdə, Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, 1918-1920-ci illərdə Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Cəbrayılda, Lənkəranda dinc əhaliyə amansızcasına divan tutduqları göstərilmişdi.

Bəyanatda həmçinin qeyd edilmişdi ki, təəssüf doğuran haldır ki, dünya birliyi dövlətlər arasında sivil birgəyaşayış qaydalarının hakim olduğu XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd etməsinə, qonşu dövlətə torpaq iddialarını həyata keçirmək üçün işğalçılıq müharibəsi və etnik təmizləmə aparmasına, Xocalı soyqırımı kimi dəhşətli cinayətlər törətməsinə biganə yanaşmış, təcavüzkarın cilovlanması üçün təsirli beynəlxalq tədbirlər görməmişdir.¹ Buna görə də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi hesab edir ki, dünya ictimaiyyəti, nəhayət, təcavüzkarı öz adı ilə çağırmalı, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsinə və qaçqınların doğma yurdlarına qaytarılmasına kömək göstərməlidirlər.

Nəhayət, respublika rəhbərliyinin ardıcılıqla həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi olaraq beynəlxalq aləmdə Xocalı soyqırımına münasibət xeyli dərəcədə dəyişilmiş və XX əsrin ən dəhşətli faciəsi kimi Xocalı faciəsinin onuncu ildönümü ilə əlaqədar olaraq İstanbulda, Londonda, Strasburq və başqa yer-

¹ «Xalq» qəz., 28 fevral 2002.

lərdə tədbirlər keçirilmişdi. Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar, mətbuat səhifələrində də geniş materiallar verilmişdi. Fransanın «Mond» qəzetinin 1992-ci il 14 mart tarixli sayında dərc olunmuş məqalədə belə bir məqam yazılmışdı: «Müxtəlif dərəcədə güllə yarası almış və mühasirədən çox çətinliklə xilas olmuş başı açıq və ayağı yalın uşaq və qadınların dəhşətli görkəmi ilə bərabər başları kəsilmiş halda, yol boyu düşüb qalmış insan cəsədləri Ağdamdakı xarici müxbirləri dəhşətə gətirmişdi».¹ Ancaq ədalət naminə etiraf edək ki, Xocalı soyqırımının 15-iliyi daha geniş, daha mütəşəkkil və beynəlxalq aləmdə daha səmərəli təbliğ edilmişdi. Həm də ona obyektiv qiymət verilməsi baxımından əvvəlki illərdən xeyli dərəcədə fərqlənmişdi.

Şübhəsiz, Xocalı soyqırımının geniş və yüksək səviyyədə qeyd edilməsində Respublika prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 fevral 2007-ci il tarixdə Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti öz təsirli rolunu oynamışdı. Xocalı faciəsinin dəhşətlərindən və bunu törətməkdə erməni millətçilərinin təhlükəli məqsədlərinə toxunan Azərbaycan rəhbəri İ.Əliyev Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində bildirmişdi: «XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş vermiş belə kütləvi qırğın hadisəsi öz amansızlığına və qəddarlığına görə tək-cə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət idi».

Xocalı qırğını törətməklə erməni millətçiləri hiyləgər siyasi və taktiki məqsədlər güdürdülər. Onlar bununla xalqımızın mübarizə əzmini qırmaq, onu tarixi torpaqlarımızın işğalı faktı ilə barışmağa məcbur etmək olmuşdur. Lakin düşmənin niyyətləri baş tutmadı, xalqımız öz dövlətinin suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə yüksək iradə və qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdi»².

Azərbaycan prezidentinin müraciətində həmçinin də Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, hadisənin soyqırım kimi tanınması üçün ardıcıl fəaliyyət göstərmək, tarixi ədalətin bərpasına nail olmaq, cinayətkarları ifşa etmək və

¹«Xalq» qəz., 28 fevral 2002.

²«Respublika» qəzeti, 24 fevral 2007.

onları dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə vermək kimi amillər qarşıda məqsəd qoyulmuşdu. Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün isə müraciətdə bütün vətəndaşlarımızın dünya parlamentlərinə, beynəlxalq ictimaiyyətə faciə haqqında məlumatların çatdırılmasında fəallıq göstərmələri tövsiyə edilmişdir.

Respublika prezidentinin çox böyük məna kəsb edən müraciətinə cavab olaraq Azərbaycanın hər yerində, bütün rayon və təşkilatlarda olduqca yüksək səviyyədə anma tədbirləri keçirilmişdi. Eyni zamanda Xocalı soyqırımının nəinki respublika ərazisində və eləcə də dünyanın bir sıra ölkələrində geniş dairələrdə kütləvi halda qeyd olunmasında və bununla da soyqırma olan münasibətlərə yeni baxış və məzmun kəsb edilməsində H.Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın bənzərsiz xidməti öz təsirli və olduqca əhəmiyyətli rolunu oynamışdı. Belə ki, Mehriban xanımın rəhbərliyi altında həmin Fondun dünyanın çoxsaylı ölkələrinə göndərdiyi müxtəlif dillərdə olan kitablar, jurnal və bukletlər, habelə Xocalı hadisələrini əks etdirən xarici jurnalistlərin materialları, faciə haqqında dünya mətbuatında öz əksini tapmış məqalələrin, foto-şəkillərin təqdim olunması tədbirləri olduqca təsirli rol oynamışdı. Bütün bunlar həm də faciəni törədənlərin ifşası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bunlardan əlavə H.Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanımın gərgin və prinsipial əməyinin nəticəsi olaraq, anma tədbirləri Azərbaycanla bərabər, dünyanın müxtəlif ölkə və şəhərlərində, o cümlədən Moldovada, Belarusiyada, Peterburqda, Moskvada, Kiyev və başqa yerlərdə yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdu.

Kiyev şəhərində keçirilən izdihamlı mitinqdə aksiya iştirakçıları əllərində «Xocalı soyqırımını törədənlər cəzalandırılmalıdır», «Erməni daşnakları işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarını tərk etməlidirlər!» şüarları yazılmış plakatları və həm də Azərbaycanın, Ukraynanın bayraqlarını tutmuşlar. Aksiya başa çatdıqdan sonra Kiyev şəhərindəki Səməd Vurğun adına kitabxanada Azərbaycan, ingilis və rus dillərində hazırlanmış «Qarabağ həqiqətləri» buklet toplusunun təqdimat mərasimi keçirilmişdi. Həmçinin də Ukraynanın kütləvi informa-

siya vasitələrində Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü ilə əlaqədar geniş yazılar dərc olunmuşdur.¹

Moskva şəhərində Xocalı soyqırımı qurbanlarını anma tədbiri — «Xocalısız 15 il» adlı xatirə gecəsi olduqca təntənəli keçirilmişdi. Tədbiri H.Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun Azərbaycanlı Gənclər Klubu və Rusiya ilə Azərbaycanlı Gəncləri Əlaqələndirmə Şurası təşkil etmişdi. Bu gecədə Xocalı faciəsinin tarixi haqqında H.Əliyev Fondunun təqdim etdiyi film göstərilmiş və sonra MDBMİ-nin Azərbaycanlı Gənclər Klubunun prezidenti Leyla Əliyeva çıxış edərək Xocalı soyqırımının dəhşətli nəticələrindən danışmışdı. Çıxışında mindən çox adamın əsir götürüldüyünü, 500-ə qədər insanın ağır xəsarət aldığını nəzərə çatdıran Leyla xanım demişdi ki, H.Əliyev Fondunun dəstəyi ilə keçirilən bu tədbirdə məqsəd dünya ictimaiyyətinə Xocalı soyqırımı barədə doğru-düzgün və obyektiv məlumat verməkdir. Əminik ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ədalətlə həll ediləcək, Xocalı hadisələri isə öz hüquqi qiymətini alacaqdır.²

Xatirə gecəsində həmçinin Azərbaycanın Rusiyadakı səfiri Polad Bülbüloğlu çıxış etmişdir. Burada həm də Xocalı faciəsindən bəhs edən fotosərgi də nümayiş etdirilmişdi. Britaniya Parlamentində 2007-ci il fevralın 22-də Britaniya Parlamenti üzvlərinin, hökumətin və Azərbaycan diasporu qurumları nümayəndələrinin iştirakı ilə Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbir də diqqəti cəlb edir. Burada Britaniya Parlamentinin üzvü Baronessa O.Koxoyn etdiyi çıxışında Xocalı hadisələrindən danışaraq, şəhərin faktiki olaraq məhv edildiyini diqqətə çatdırmış və həm də öldürülənlər, əsir götürülənlər və itgin düşənlər haqqında geniş məlumat vermiş və Britaniya Parlamentinin üzvlərini Azərbaycanın ədalətli mübarizəsini müdafiə etməyə çağırmışdır.³

¹ «Respublika» qəz., 28 fevral 2007.

² Yenə orada, 27 fevral 2007.

³ Yenə orada, 24 fevral 2007.

Türkiyədə də Xocalı soyqırımını qeyd edilmişdi. Hətta fevralın 23-də Ankarada Türkiyənin tanınmış alimlərinin və qeyri-hökumət təşkilatları üzvlərinin iştirakı ilə «Görülməyən soyqırım — Xocalı» mövzusunda geniş konfrans keçirilmişdi. Konfransda bir sıra alimlərlə bərabər Türkiyə Beynəlxalq Əlaqələr və Strateji Analizlər Mərkəzinin sədri Sinan Oqan çıxış etmişdir. O, demişdir ki, tarixdə türklərə qarşı bir çox soyqırımlar törədilmişdi. Bu soyqırımların sonuncusu 15 il bundan əvvəl Xocalıda yaşanmışdır. Çıxışına davam edən Sinan Oqan bildirmişdi ki, Xocalı faciəsi dünya mətbuatında da yer almışdır və biz bu faktlardan istifadə etməliyik. O, həm də faciə baş verərkən mətbuat orqanlarında yazılar getdiyini və onlardan bəzilərini xatırladaraq demişdi:

— «Krail Eveneman» jurnalının (Paris) 1992-ci il fevral tarixli nömrəsi: «Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya vəhşicəsinə öldürülmüş cəsədlərin şahidi oldu».

— «The Sunday Times» qəzetinin (London) 1992-ci il 1 mart tarixli nömrəsi: «Erməni əsgərləri minlərcə ailəni yox etmişlər».

— «The Times» qəzetinin (London) 1992-ci il 4 mart tarixli nömrəsi: «Bir çox insan cəsədi tanınmaz hala gətirilmiş, məsum bir qız uşağının yalnız baş hissəsi qalmışdır».

— «İzvestiya» qəzetinin (Moskva) 1992-ci il 4 mart tarixli nömrəsi: «Kamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının üzünün yarısı kəsilmişdi. Kişilərin başının dərisi soyulmuşdu».

— «Le Monde» (Paris) 1992-ci il 14 mart tarixli nömrəsi: «Ağdamda olan mətbuat nümayəndələri Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında başının dərisi soyulmuş, dırnaqları çıxarılmış üç nəfəri görmüşlər. Bu, azərilərin təbliğatı deyil, bir həqiqətdir».¹

Belə faktların çox olduğunu, hətta erməni jurnalistlərinin özləri tərəfindən də etiraf edildiyini bildirən Sinan Oqan beynəlxalq ictimaiyyətin bütün bu vəhşiliklərə hələ də lazımı qi-

¹ «Respublika» qəz., 24 fevral 2007.

mət vermədiyini söyləmişdi. Halbuki, Xocalı soyqırımı, BMT-nin 1948-ci il 9 dekabr tarixli soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair Protokolunun müddələrinə tamamilə uyğundur. Çıxışına davam edən Sinan Oqan Azərbaycan dövləti bütün bu faktları hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq Haaqa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etməlidir. Türkiyə isə, bu faciəni Parlament səviyyəsində soyqırım kimi tanımalıdır¹ fikrini söyləmişdi.

AzərTAC-ın xüsusi müxbiri yazmışdı ki, XX əsr tariximizin qanlı səhifələrindən olan Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü ilə bağlı H.Əliyev Fondunun xüsusi layihəsi çərçivəsində Strasburqda fevralın 24-də keçirilmiş izdihamlı mitinq də diqqəti cəlb etmişdi. Şəhərin mərkəzi meydanı Broqlidə keçirilən həmin mitinqdə fotoşəkillər, əl işləri nümayiş etdirilmiş və həm də tədbirin iştirakçlarına, yerli əhaliyə H.Əliyev Fondunun fransız dilində hazırladığı «Qarabağ həqiqətləri» toplusu paylanmışdır. Əllərində fransız və ingilis dillərində plakatlar tutmuş mitinq iştirakçıları «Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan əraziləri azad edilməlidir», «Xocalı faciəsi azərbaycanlıların soyqırımıdır», «Koçaryan canidir», «Zori Balayan qatildir» və s. kimi şüarları səsləndirmişlər. Mitingdə həmçinin də Xocalı faciəsinə siyasi qiymət verilməsi üçün Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə, Avropa Şurasına və Avropa İttifaqına ünvanlanmış müraciətlərə imzalar toplanmışdır.² H.Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın böyük vətənpərvərlik amalı və gərgin əməyi nəticəsi olaraq Xocalı faciəsinin 15-ci ildönümü dünyanın digər bir çox ölkələrində də, o cümlədən İngiltərədə, Yaponiyada, Kanadada, ABŞ-da, Danimarkada, Belçikada, Yeni Zelandiyada, İsveçdə və s. qeyd olunmuşdu.

Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü münasibətilə Sankt-Peterburqda keçirilən tədbir də yüksək səviyyədə qeyd edilmişdi. Şəhərin Millətlər Liqasının prezidenti H.Tsakiyev, S.Peterburq Dövlət Universitetinin müəllimi D.Savin, Kolpin rayonu rəsmisi A.Andreyev və başqaları çıxışlarında Azərbaycan tarixinin qanlı səhifələrindən olan Xocalı soyqırımını bütün bəşəriyyətə qarşı

¹«Respublika» qəz., 24 fevral 2007.

²Yenə orada, 27 fevral 2007.

törədilmiş cinayət kimi qiymətləndirmişlər. Həmin hadisəyə hüquqi qiymət verilməsi ilə əlaqədar olaraq tədbir iştirakçıları dünyanın nüfuzlu təşkilatlarına — BMT, ATƏT-ə, Avropa Şurasına ünvanlanmış bəyanat qəbul etmişlər.¹

Xocalı soyqırımının 15-ci ildönümü ilə əlaqədar olaraq ingilis dilində «Xocalı faciəsi — beynəlxalq baxış» adlı kitabın nəşr edilməsi də diqqəti cəlb edir. London Azərbaycan Cəmiyyətinin həyata keçirdiyi Qarabağ tədbirləri silsiləsindən olan kitaba Xocalı faciəsi haqqında “Washington Post”, “Independent”, “Sunday Times”, “Times”, “Washington Times”, “New York Times”, “Le Monde” və s. kimi dünyanın ən tanınmış kütləvi informasiya vasitələrində çap edilmiş məqalələr və həm də insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən bir sıra beynəlxalq təşkilatların hesabatları, Tomas Qoltz, Tomas de Vall, Yuri Pompeyev kimi tanınmış müəlliflərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən bəhs edən əsərlərindən parçalar daxil edilmişdir.²

Kitabda həmçinin də ilk dəfə olaraq faciə günlərində Ağdamda olmuş Reyter Agentliyinin jurnalistləri Fredrix Lengeyn və Klaus Resingerin çəkdiyi fotolar, həm də faciənin dəhşətləri haqqında onların fikirləri, habelə Xocalıdakı qırğının şahidləri olmuş xarici jurnalistlərin, yerli sakinlərin, hərbiçilərin təəssüratları öz əksini tapmışdı.³

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi də həmin faciəyə öz münasibətini bildirmişdi. Hətta Xocalı soyqırımının 15 illiyi ilə əlaqədar olaraq Milli Məclis 27 fevral (2007-ci ildə) tarixli iclasında Bəyanat qəbul etmişdi. Bəyanatda Xocalının 1275 nəfər sakininin — qocaların, uşaqların və qadınların girov götürülərək ağlasız təhqirlərə, zülmə məruz qalması və onlardan 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının, 26 uşağın taleyinin bu günədək məlum olmadığı göstərilmişdi.⁴

Həmçinin Bəyanatda Xocalı soyqırımının unudulmaması, onun dünya birliyi tərəfindən beynəlxalq hüquqi qiymətini al-

¹ «Respublika» qəz., 28 fevral 2007.

²Yenə orada, 24 fevral 2007.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, 28 fevral 2007.

ması, faciənin təşkilatçıları və icraçılarının layiq olduqları cəzaya çatdırılmalarının zəruriliyi qeyd olunmuşdu. Dəhşətli faciə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi BMT, Avropa Şurasına, ATƏT-ə, Avropa İttifaqına, İslam Konfransı Təşkilatına, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə, digər beynəlxalq təşkilatlara, dünya ölkələrinin parlamentlərinə və hökumətlərinə müraciət etmiş və müraciətdə göstərilmişdi ki, erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş Xocalı soyqırımını tanısınlar, pisləsinlər və gələcəkdə bu cür cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görsünlər.

Bəyanatda eləcə də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin dərhal və qeyd-şərtsiz azad edilməsi barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsi tələb olunmuşdu. Həm də bunlardan əlavə Xocalı soyqırımını ilə əlaqədar olaraq Respublikanın Milli Məclisi 27 fevral (2007-ci ildə) tarixli qərar qəbul etmişdi. Qərar da Ermənistanın əsassız iddiasının — Dağlıq Qarabağ Ermənistana məxsusdur — iddiasının həyata keçirilməsi naminə respublikamızın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi gedişində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş barbarlıq, soyqırım təfəsilatı ilə öz əksini tapmışdı.

1918-ci il mart soyqırımının davamı olan Xocalı soyqırımından sonra ermənilər Kəlbəcərin ən böyük kəndlərindən olan aşığı Şəmşirin kəndini — Ağdaban kəndini işğal etmişlər. Həmin kənddə 30 nəfər qətlə yetirilmiş, 50 nəfər yaralanmış, evlər qarət edilib yandırılmış və girov götürülmüş insanlar 60-a qədər maşına doldurulub aparılmışdı.¹

1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın tarixi abidəsi, mədəniyyət, şöhrət qalası və həm də vətəni, millətini sevən hər bir azərbaycanlı üçün olduqca əziz və doğma bir şəhər olan Şuşa işğal edilmişdi. Şuşanın işğalı ilə Təranə Sərdar qızının yazdığı kimi qalanımız təkə daş, divar, dağlarımız deyil, Aşağı və Yu-

¹ «Xalq» qəz., 10, 11 aprel 1992.

xarı Gövhərağa məscidləri, bünövrəsi qurğuşundan tökülmüş möhtəşəm Hacıqulu, Zöhrabbəyov, Mehmandarovlar malikanələri, Xan qızı Natəvanın tikdirdiyi imarətlər, 549 qədim bina, 17 məhəllə bulağı, 15 məscid, 6 karvansara, bağçalar, bağlar, neçə minillik tariximizi əks etdirən muzeylərimiz, Vaqifin, Natəvanın, Üzeyirin, Bülbülün, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Xanın, Nəvvabın ev muzeyləri, Cıdır düzü, Topxana meşəsi, Qızıl Qaya, Əjdaha bulağı, İsa bulağı, Şuşanın hər yamacı, hər çiçəyi əzizdir, tarixi abidədir.¹

Məhz Azərbaycan belə bir xəzinəni itirmişdi. İşğala qədər Şuşada göstərilənlərlə bərabər 190 hektar qoruq zonası, 235 tarixi abidə, 870 metr uzunluğunda qala divarları var idi. Lakin işğaldan sonra 450 hektar ərazidə yerləşən Daşaltı Dövlət Təbiət ərazisi məhv edilmişdi. «Haça Yal» adlanan ərazidə isə iki minə qədər palıd ağacı kəsilib xaricə satılmış, Topxana meşəsi qırılıb talan edilmiş və 50 evdən ibarət olan Zarıslı kəndi tamamilə dağıdılmışdı.²

Şuşadan sonra növbəti qurban Laçın olmuş və 1992-ci il mayın 17-də işğal edilmişdi. Bununla da ermənilər Muxtar Vilayətin ərazisindən kənar rayonların işğalına başlamışdılar. 60 min nəfərdən çox əhalisi olan Laçın rayonunun işğalı ilə 125 kənd, 64 min hektar yaylaq sahəsi, 34 min kvadrat kilometr zümrüd meşə zolağı ilə bərabər, yeraltı və yerüstü zəngin sərvətlər itirilmişdi. Bunlardan əlavə rayonun 48 sənaye və 63 kənd təsərrüfatı, 108 təhsil, 142 səhiyyə, 217 mədəniyyət, 462 ticarət, rabitə, avtonəqliyyat və s. sahələrin bütün avadanlıqları talan edilmişdi. 25 mindən artıq iri və 200 min başdan artıq xırdabuynuzlu heyvanlar qarət olunmuşdu. Döyüشلərdə 262 nəfər laçınlı şəhid olmuş, 67 nəfər itgin düşmüş və yüzlərlə insanlar şikəst edilmişdi.³

Laçından sonra ermənilər 1993-cü ilin aprelin əvvəlində Kəlbəcərin işğalına nail olmuşlar. Döyüشلərdə 511 nəfər həlak

¹Təranə Sərdar qızı. Gözümüz Şuşada qalıb. «Azərbaycan» qəz., 8 sentyabr 1993.

²«Pensiyaçı» qəz., 11 may 2006.

³«Azərbaycan» qəz., 18 may 2001.

olmuş, yüzlərlə insanlar yaralanmış, 321 nəfər itgin düşmüşdü. Bundan əlavə 97 məktəb, 116 kitabxana, 43 klub, 42 mədəniyyət evi, 9 uşaq bağçası, 9 xəstəxana, 75 feldşer məntəqəsi, yüzlərlə inzibati, minlərlə mənzil, tarix-diyarşünaslıq muzeyi və digər obyektlər talan edilmiş, dağıdılmışdı. Bununla da dövlətə və əhaliyə 703 milyard 526 milyon rubl miqdarında ziyan dəymişdi.¹

Təbii sərvətləri ilə zəngin olan Kəlbəcərdə 77 cür mineral daş, 36 növ süxur və hər yerdə mərmər süxurlar, dünyaya kifayət edən əhəng daşı, 412 mineral su, 17 isti su mənbəyi, 4 min bitki növü və bundan 280-i dərman bitkilərinə malik olan zəngin sərvətləri itirildi.² Əhali Kəlbəcəri tərk etmək məcburiyyətində qalanda qışın mart ayı idi. Dəniz səviyyəsindən 3200 metr yüksək olan Murovdağının zirvəsini uşaqdan qocaya kimi hamı aşaraq 90 km. çətin yolu qət etmişdilər. Şübhəsiz, bu zülmü, olduqca vahiməli müsibəti ifadə etməyə sözün gücü çatmaz. Bu, XX əsrin Kəlbəcər müsibəti — soyqırımı olmuşdu.

Ermənistan hərbi qüvvələri xarici dövlətlərin himayədarlığı ilə 1993-cü il iyulun 23-də Ağdamın, həmin ilin 18 avqustunda Cəbrayılın, 23 avqustunda Füzulinin, 30 avqustda Qubadlinin və 30 oktyabrda Zəngilanın işğalına nail olmuşdular. Bununla da Azərbaycanın ümumən 14 min kv. km-dən artıq sahəsi işğal edilmiş və nəticədə 900-dən çox yaşayış məntəqəsi, 250 tibb müəssisəsi, çoxlu miqdarda məktəb, təhsil müəssisələri, dəmir yolları, meşələr, qəbristanlıqlar və s. dağıdılmışdı. Bunlarla bərabər ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə ümumi sahəsi 9,1 milyon kv. km olan 150 min ev qarət edilib viran qoyulmuş, 6 minə yaxın sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr amansızcasına qarət edilib sıradan çıxarılmışdı. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsinə təxminən 472 milyon ABŞ dolları həcmində ziyan dəymişdi. Ümumi uzunluğu 3834 metr olan 160 körpü darmadağın edilmiş, 800 km avtomobil yolu yararsız hala salınmaqla bərabər, həm də 2,3 min km su

¹ «Xalq» qəz., 2 aprel 1996.

²Kəlbəcər harayı xəyanətkarlara qarşı ağır ittihamdır. «Xalq» qəz., 2 aprel 1996.

xətti, 2 min km. qaz xətti və 240 km kanalizasiya xətti tamamilə məhv edilmişdi.¹

Erməni vəhşiləri Azərbaycanın mədəni həyatına da böyük zərbə vurmuşlar. Onlar işğal olunmuş ərazidə 500 tarix-arxitektura abidəsinə və 100-dən artıq arxeoloji abidəyə, 9 tarixi saraya, 22 muzey eksponatlarına, 4 şəkil qalereyasına və fondlarda olan 40 mindən artıq qiymətli əşyalara barbarcasına yanaşmışlar.² Bununla da Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycana 22 milyard dollar həcmində ziyan dəymişdi. 20 minə qədər azərbaycanlı məhv edilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış, minlərlə qoca, qadın və uşaq girov götürülmüşdü.³

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycan zorakılıqla parçalanıb ərazisində ermənilərin yerləşdirilməsindən sonra bəşər tarixində görünməmiş vəhşiliklərə və dəfələrlə təkrarlanan soyqırırma məruz qalmışdı. Buna görə də olduqca amansız vəhşiliklə müşahidə olunan ermənilərin mərhələ-mərhələ törətdikləri soyqırırma heç vaxt unutmaq olmaz.

Zeynal Vəfa «Dünənini unudan sabahını itirə bilər» adlı məqaləsində olduqca haqlı olaraq yazmışdı: «Dünya yaranandan bəri bəşəriyyət hələ bu qədər bişərəf, vəhşi bir tayfaya rast gəlməyib. Tarix boyu Yer kürəsində şahlar, xaqanlar, imperatorlar nə qədər ölkələr fəth ediblər. Lakin dinc əhalini ucdantutma qırmaıyblar. Kəndləri, şəhərləri yandırır xarabazara çevirməyiblər. Hələ dil açmamış, günahsız körpələri heç bir səbəb olmadan diri-diri tonqallarda yandırmayıblar».⁴

Ermənilərin əsrlər boyu etdikləri vəhşilikləri, qəddarlığı, amansızlığı düşündükcə insanda qəti şəkildə belə bir fikir formalaşır ki, onlar başdan-başa dünya xalqları üçün, bəşəriyyət üçün olduqca təhlükəlidirlər. Ermənilər riyakarlıqda, satqınlıqda

¹ О.Ф.Эфендиев. Военные преступления от Нюрнберга до Карабаха. Москва, 2000, səh. 154.

² Yənə orada, səh. 155-160.

³ «Azərbaycan» qəz., 3 iyul 1998.

⁴ Zeynal Vəfa. Dünənini unudan sabahını itirə bilər. «Azərbaycan» qəz., 31 mart 1998.

da, namərdlikdə, hiyləgərlikdə və vəhşilikdə dünyanın bütün millətlərindən fərqlənən bəşəri canidirlər. Belə təhlükəli xarakterə malik olan ermənilər — erməni keşişləri əvvəllərdə hiyləgərliklə Rusiya imperatorlarına hədiyyə verməklə onları ələ almış və özlərinin olduqca köməksiz, kimsəsiz olduqlarını təbliğ etmiş və həm də imperatora səmimi, sadıq olduqlarını hiyləgərliklə nümayiş etdirərək Türkmənçay müqaviləsinin ədalətsiz qərarı ilə Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın ən səfali yerlərinə köçürülməyə nail olmuşlar. Sonra Rusiyanın təsiri ilə süni şəkildə «erməni vilayəti» yaradılmış və Türkiyədə, İranda onlar qanlı cinayətlər törətmişlər.

Ancaq Türkiyədə öz təhlükəli, məkrli planlarını tam həyata keçirə bilməyən ermənilər növbəti dəfə düşmənçilik mübarizələrini Zaqafqaziyada azərbaycanlılara qarşı yönəldərək 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və nəhayət 1988-1993-cü illərdə onları müdafiə edən böyük dövlətlərin mürtəcə qüvvələrinin maddi və mənəvi dəstəyi ilə məhz Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı etnik düşmənçilik hərəkətlərilə soyqırım törətmişdilər. Bununla da «Böyük Ermənistan» dövlətini yaratmağa çalışan ermənilər tarix boyu öz ərazilərinin sakini olmuş azərbaycanlıların məhv edilməsində, qaçqına çevrilməsində, mədəniyyət və tarixi abidələrinin dağıdılmasında, yer adlarının dəyişdirilməsi və s. kimi mənfur, bəşər qanunlarına zidd olan siyasətləri ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı ardıcılıqla davam etdirmişlər. Belə bir siyasətin nəticəsi olaraq da 2 milyondan çox azərbaycanlı soyqırımı məruz qalmışdır.¹

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, XIX-XX əsrlərdə ermənilər tərəfindən planlı şəkildə azərbaycanlılara qarşı törədilən bütün faciələr, torpaqlarımızın ayrı-ayrı hissələrinin tutulması, azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən vəhşiliklər soyqırım siyasətinin müxtəlif mərhələlərini təşkil etmişdi. Lakin 1918-ci il mart qırğını daha dəhşətli olmuşdu. Ancaq çox təəssüf ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı kimi faciəli hadisələrə verilən siyasi qiymət az ömürlü olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan hökuməti 1918-ci il

¹ «Xalq» qəz., 2 aprel 1998.

mart hadisələrinin azərbaycanlılar üçün olduqca ağır, dəhşətli genosid — soyqırım olduğunu nəzərə alıb 1919 və 1920-ci illərin mart ayının 31-ni iki dəfə milli matəm günü kimi qeyd etmişdi. Həmin günün qeyd edilməsi münasibətilə 1919-cu ildə dövlət müəssisələrində, fəhlə rayonlarında, mədənlərdə və digər yerlərdə səhər saat 6-dan iş dayandırılmışdı. Şəhərdə dükanlar bağlı olmuş, fayton, araba işləməmişdi. Gəmilər matəm əlaməti olaraq bayraqlarını endirmiş, Təzəpir məscidinin həyəti adamlarla dolmuş, matəm nitqləri söylənilmişdi. 31 mart matəm günü xalqın mütəşəkkilliyi, birliyi, yekdilliyi şəraitində qeyd olunmuşdur.

1920-ci il martın 31-i də vətənin matəm günü kimi Azərbaycanın hər yerində xalqın birliyi şəraitində geniş qeyd edilmişdi. Ancaq sonralar matəm günü respublika daxilində qeyd olunmamışdı. Lakin hadisəyə biganə qalmayan vətənpərvər azərbaycanlılar xaricdə yaşamalarına baxmayaraq, 31 mart gününü hər il matəm günü kimi qeyd etmişlər. Qəzetlərdə xatirələr və məqalələr nəşr etdirmişlər. İnqilab Nəsirovun yazdığına görə azərbaycanlılar tərəfindən Almaniyada nəşr olunan «İstiqlal» qəzetinin 1933-cü il 1 aprel tarixli nömrəsi demək olar ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınlarının 15 illiyinə həsr edilmişdi. Mart hadisələri gedişində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumatlar verən qəzetdə yazılmışdı: Bir həftə ərzində Bakı bütün simasını dəyişmiş və 31 martda 15 min günahsız insan məhv edilmişdi. Qanlı cinayəti törədənlər Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikaelyan, Saakyan, Lalayan, Əmiryan və b. olmuşlar.¹

Ancaq buna baxmayaraq çox-çox təəssüflər ki, Respublika daxilində 1905-1907-ci illərdə törədilən qırğınlar unudulduğu kimi, 1918-ci il mart soyqırımı və ümumiyyətlə 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara — qadınlara, uşaqlara, kişilərə qarşı törətdikləri faciələr az zaman içərisində unudulmuş, sanki yaddaşlardan silinmişdi. Ermənilərin azər-

¹ İnqilab Nəsirov. Məkrli siyasətin nəticəsi. «Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.

baycanlılara qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınlardan nəticə çıxardıb onlara qarşı qətiyyətli addım atmaq əvəzinə güzəştə gedilmiş və bundan istifadə edən ermənilər Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılara qarşı məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Onlar ayrı-ayrı ərazilərin Ermənistanına birləşdirilməsinə, müxtəlif bəhanələrlə günahsız azərbaycanlı kadrların məhv edilməsinə və azərbaycanlıların öz tarixi ata-baba torpaqlarından çıxarılmasına nail olmuşlar. Belə şəraitdə də 31 mart faciəsi unudulmuşdu.

Nəhayət, bu faciə görkəmli dünya şöhrətli dövlət xadimi H.Əliyevin diqqətindən yayınmamış və xalqımızın bənzərsiz övladı 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə 31 martı azərbaycanlıların soyqırımını günü elan etmişdi. Bu fərmanla həm də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımız keçmişinin həqiqi mənzərəsini öyrənmək imkanı əldə edilmişdi. Bu fərmanla uzun illər məxfi saxlanılan, öyrənilməsinə qəti qadağa qoyulmuş tarixi həqiqətlər açılmış və bütün hadisələr özünün doğru və düzgün qiymətini almışdı.

H.Əliyev imzaladığı həmin tarixi fərmanla ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman müxtəlif bölgələrdə törətdikləri faciənin əsl mahiyyətini açıqlamış və bunu heç vaxt unutmamağı və böyüməkdə olan nəslə ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etməyi mühüm vəzifə hesab etmişdi. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Respublika prezidentinin 26 mart (1998-ci ildə) tarixli fərmanında yazılmışdı: «Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdi».¹ Eyni zamanda həmin fərmanda ermənilərin törətdiyi soyqırımını haqqında həqiqətləri tarixi faktlar əsasında müntəzəm surətdə dünya dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara çatdırmaq və bu hadisələrin təşkilatçılarını bəşəriyyətə tanıtdırmağı indiki nəslin müqəddəs vəzi-

¹ «Azərbaycan» qəz., 27 mart 1998.

fəsi hesab edilmişdi. Fərmanda belə bir fikir ifadə edilmişdir ki, həmin dəhşətli hadisələr bəşəriyyətə qarşı törədilmiş cinayət kimi hüquqi-siyasi qiymətini almalı və dünya dövlətləri bu prinsipial məsələdə mövqelərini dəqiqləşdirməlidirlər.

1918-ci il mart faciəsinin 80 illiyi ərəfəsində Azərbaycan prezidentinin 26 mart (1998-ci ildə) tarixli fərmanı ilə məhz 31 mart gününün «Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü» elan edilməsi tarixi həqiqətlərin tam və düzgün aşkar edilməsinə, xalqın milli yaddaşının xatırlanmasına və dirçəlməsinə təkan verən çox böyük əhəmiyyətli bir fərman olmuşdu. Eyni zamanda həmin fərmanla dünyada yazıq, məzlum xalq kimi təbliğ olunan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törətdikləri soyqırımı ört-basdır edərək məhz özlərinin soyqırımı məruz qalmış bir xalq kimi dünya ictimaiyyətində yanlış rəy yaratmaq cəhdlərinə zərbə vurulmuş oldu.

Həm də tarixi sənədlərin vasitəsilə xalqımıza qarşı törədilmiş bütün faciələr, soyqırımlar fərmanda genişliyi ilə öz əksini tapdı və haqlı olaraq həmin tarixi fərmanla 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edildi. Fərmanda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, ermənilər silahla qırğınlar törətməklə kifayətlənməmiş və həm də onlar Azərbaycana qarşı Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın martın 9-da (2007-ci ildə) Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycan və Türk diasporu təşkilatları rəhbərlərinin I Forumunda etdiyi çıxışında dediyi kimi «saxta, yanlış, yalan, uydurma»lardan ibarət olan mənəvi mübarizə aparmışlar və onu hal-hazırda da davam etdirirlər. Erməni millətçiləri eyni zamanda özlərinin gənclərini azərbaycanlılara qarşı nifrət ruhunda tərbiyə etmək ənənələrini bu gün də davam etdirirlər. Ermənilər eləcə də Azərbaycan torpaqları ilə bərabər milli mədəniyyətimizin nümunələrini, memarlıq abidələrimizi dağıtmaqla bərabər, həm də həmin sahələri və musiqimizi mənimsəməyə cəhd göstərmişlər.

Prezident fərmanını yüksək qiymətləndirən Respublika-nın Milli Məclisi həmin fərmanın tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə işıq saçan ilk sənəd kimi böyük əhəmiyyəti olduğunu və həm də 80 il bundan əvvəl azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin ildönümü ərəfəsində 31 mart gününün «Azərbaycan-

lıların Soyqırımı Günü» elan edilməsini tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına və yaddaşımızın dirçəlməsinə təkan verən mühüm siyasi, mənəvi sənəd hesab etmişdi.

Respublika prezidentinin 26 mart (1998-ci il) tarixli fərmanından sonra azərbaycanlıların soyqırımı günü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı olmuşdu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1998-ci il 31 mart tarixli iclasında qəbul edilmiş Bəyanatda göstərilmişdi: «Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş soyqırımı siyasəti Çar Rusiyasında mərkəzi hakimiyyətin süqut etdiyi, keçmiş imperiyanın dərəbəylik və anarxiya şəraitində yaşadığı 1918-ci ildə daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdəki soyqırım daha mütəşəkkil şəkildə, daha böyük bir qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirilmişdi. Təkcə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda ermənilər 50 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, on minlərlə adamı öz yurd-yuvasından didərgin salmışdılar».¹

1918-ci il mart hadisələri Azərbaycan prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanından sonra 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi hər il dövlət səviyyəsində qeyd olunur. Həmin gün Azərbaycanın hər yerində soyqırım qurbanlarını anma tədbirləri keçirilir. Bu məsələyə xüsusi diqqət verən respublika prezidenti 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına 27 mart 2003-cü il tarixli müraciətində demişdi: «Xalqımıza qarşı yeridilmiş soyqırım siyasətinin uzun tarixi olsa da, bu barədə əsl həqiqətlər yalnız Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyəti sayəsində son illərdə dünya ictimai fikrinə çatdırılmağa başlanmışdır. Bu işdə Azərbaycan vətəndaşlarının, ictimaiyyətin, xarici ölkələrdəki azərbaycanlı icmalarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür».²

Prezidentin həmin müraciətində xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırım haqqında tarixi həqiqətləri faktlar əsasında dünya dövlətlərinə, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara çatdırmaq, saxta

¹ «Xalq» qəz., 2 aprel 1998.

² «Azərbaycan» qəz., 30 mart 2003.

erməni təbliğatı nəticəsində formalaşmış yalanı ifşa etmək və həm də ona hüquqi-siyasi qiymət vermək nə qədər çətin olsa da bunu şərəfli və müqəddəs bir iş kimi bu gün də, gələcəkdə də davam etdirilməsi bildirilmişdi. Həm də bu iş soyqırım qurbanlarının xatirəsi qarşısında indiki nəslin müqəddəs borcu hesab edilmişdi.

Nəhayət, 27 mart 2003-cü il tarixli müraciətdə bildirilmişdi: «Hesab edirik ki, müasir dünyada başqa dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları, bütöv xalqlara nifrət ideologiyası, dövlətlər və xalqlar arasında mübahisəli məsələlərin hər b yolu ilə həlli cəhdləri qəbuledilməzdir. Eyni zamanda, bütün dünya əsl soyqırım haqqında həqiqətləri bilməli, bu gün baş verən hadisələrin kökləri və mahiyyəti açılmalı, yanlış stereotiplər dağıdılmalıdır».¹

Prezidentin müraciətinin təsiri altında soyqırımın 85 illiyi də Azərbaycanın hər yerində geniş qeyd olunmuşdu. O cümlədən də Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsində 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımını gününə həsr edilmiş yığıncaq mütəşəkkil keçirilmişdi. Burada çıxış edənlər bildirmişlər ki, həmin hadisə ilə əlaqədar olaraq bizim əsas vəzifəmiz milli dövlətçiliyimizin müstəqilliyini möhkəmləndirmək və həm də ermənilərin vəhşiliklərini tarixi faktlarla dünyaya çatdırmaqdan ibarət olmalıdır.

31 mart faciəsinin 85 illiyinin anma mərasimi «Binəqədi-neft» Neft və Qazçıxarma İdarəsinin kollektivi tərəfindən də qeyd edilmişdi. Mərasimdə çıxış edənlər vurğulamışlar ki, Azərbaycan tarixinin qanlı səhifəsinə çevrilmiş mart hadisələrində erməni vəhşiləri azərbaycanlılara qarşı görünməmiş amansızlıqla minlərlə insanları məhv etmişlər. Həmçinin nətiqlər bildirmişlər ki, həmin soyqırım günlərində Lalayanın dəstəsi təkcə Şamaxıda 18 metrlik su quyusunu yalnız oğlan uşaqlarının cəsədi ilə doldurmuşdu. 31 mart tariximizə soyqırım kimi qanla yazılmışdı.²

¹ «Azərbaycan» qəz., 30 mart 2003.

²Yenə orada. 1 aprel 2003.

31 mart soyqırımının anma mərasimi Xətai rayonu ilə «Azərneftyağ» neft emalı zavodu kollektivinin birgə keçirdiyi tədbirdə də yad edilmişdi. Burada çıxış edən tarixçi alim İsrəfil Məmmədov xalqımızın əsrlər boyu üzləşdiyi faciələrdən danışaraq bildirmişdi ki, erməni millətçiləri həyata keçirdikləri məkrli siyasətləri ilə XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur mahalını ələ keçirmiş, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə və həm də 1948 və 1988-ci illərdə azərbaycanlıların doğma yerlərindən deportasiya olunmasına və son münaqişədə torpaqlarımızın 20 faizinin işğalına nail olmuşlar. Nətiq dövlət başçısının fərmanı ilə 31 martın azərbaycanlıların soyqırımı kimi qeyd edilməsinə və bunun dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını yüksək qiymətləndirmişdi.¹

31 mart azərbaycanlıların soyqırımı gününə həsr edilmiş anma mərasimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında, Müəllimlər İnstitutunun Gəncə filialında, humanitar kollecdə və digər yerlərdə də keçirilmişdi.

31 mart soyqırımının anma tədbirləri eyni zamanda respublikamızdan kənar yerlərdə də qeyd edilmişdi. Buna misal olaraq Ankarada məşhur Bilkənd Universitetində anma mərasiminin keçirildiyini göstərmək olar. Türkiyə Parlamentinin deputatı Hüseyn Tanrıverdi mərasimdə etdiyi çıxışında iki qardaş ölkənin tarixi əlaqələrindən, XX əsrin əvvəllərindən sonuna qədər olan müddətdə erməni quldur dəstələrinin zaman-zaman törətdikləri dəhşətli faciələrdən danışmış və Türkiyənin Azərbaycanın haqlı, ədalətli mövqeyini hər zaman müdafiə edəcəyini vurğulamışdı. Burada həm də mərasim iştirakçalarına foyədə təşkil edilmiş «Azərbaycanlılara qarşı erməni soyqırımı» adlı fotosərgi də nümayiş etdirilmişdi.²

Həmçinin də İstanbulda Fatih rayonundakı Sarachanə mədəniyyət və istirahət parkında 31 mart azərbaycanlıların soyqırımına həsr edilmiş mitinq keçirilmişdi. Mitinqdə ölkənin tanınmış siyasi və ictimai xadimləri, millət vəkilləri, Türkiyə-

¹ «Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.

² Yenə orada. 2 aprel 2003.

Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin üzvləri və s. iştirak etmişlər. Burada Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı, Mərmərə Qrupu Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin sədri Akkan Süver, Türk Dünyası Vəqfinin sədri, professor Turan Yazqan və başqaları çıxış edərək erməni daşnaklarının və onların xarici himayədarlarının Azərbaycanda və Türkiyədə törətdikləri qanlı cinayətlərdən geniş söhbət açmışlar.

AzərTAC-ın xüsusi müxbiri Tural Rzayev yazmışdı ki, mitinq Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən geniş işıqlandırılmışdır. Türkiyənin nüfuzlu və çoxtirajlı «Hürriyyət», «Türkiyə», «Yeni Şəfəq», «Zaman» və digər qəzetlərində mitinq haqqında geniş məlumatlar verilmiş, fotosəkillər dərc olunmuşdur.¹ Həmin yazılarda xalqımıza qarşı erməni quldurlarının törətdikləri faciə və onun fəlakətli nəticələri təfəsilatı ilə öz əksini tapmışdı.

31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü dünyanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Fransanın Strasburq şəhərində də yad edilmişdi. Avropa Şurasının Baş Katibi Valter Şvimmerin təşəbbüsü ilə Avropa Gənclər Mərkəzində «Gənclər və münaqişələrin həlli — sülhə nail olmaq üçün yeni ideyalar» mövzusunda seminar təşkil edilmişdi. Burada həm də ermənilərin törətdikləri faciələri əks etdirən xüsusi stend nümayiş etdirilmişdi. Stenddəki əyani vasitələr ermənilərin mərhələ-mərhələ azərbaycanlılara qarşı törətdikləri amansız vəhşiliklər haqqında Avropa şurasının rəhbərliyində və seminar iştirakçılarında obyektiv və geniş təəssürat yaratmışdı.²

31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü İsveçrənin Bern şəhərində də qeyd olunmuşdu. Hətta Bern Konqres Mərkəzində 31 mart faciəsi ilə əlaqədar xüsusi konfrans keçirilmişdi. Burada çıxış edən səfir Elçin Əmirbəyov, Türkiyənin İsveçrədəki səfiri Alev Kılıç və başqaları 31 mart hadisəsinin hər bir azərbaycanlıda dərin kədər və ağır hissləri doğurduğunu və ermənilərin təcavüzü üzündən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin

¹Tural Rzayev. Azərbaycanlıların soyqırımı günü xarici ölkələrdə də qeyd edilmişdir. «Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.

²«Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.

Cənubi Qafqazda sabitliyə hələ də böyük əngəl olduğunu vurğulamışlar.

2007-ci il martın 28-də isə Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzində Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası «31 mart Azərbaycan tarixinin soyqırım səhifələrindən biridir» mövzusunda dəyirmi masa keçirmişdir.¹ Tədbirdə çıxış edənlər 1918-ci ilin martında Bakı ilə bərabər Azərbaycanın digər bölgələrində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən, talanlardan danışmış və göstərmişlər ki, həmin vəhşi siyasətin qarşısının vaxtında alınmaması və kəskin münasibət bəslənilməməsi nəticəsi olaraq, sonrakı illərdə də faciələr təkrar edilmiş, cəzasız qalmış erməni caniləri azərbaycanlıları öz doğma ata-baba yurdlarında kütləvi şəkildə amansızlıqla qətlə yetirmiş, yaşayış binaları, tarixi və milli mədəni abidələr, məktəblər, səhiyyə ocaqları, məscidlər və s. yerlə-yeksan edilmiş, yandırılmışdı.

2007-ci ilin martında Londonda Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda isə 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımını münasibətilə yenidən çap edilmiş «Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə beynəlxalq baxışlar: tarixdən gələcək sülh perspektivlərinə» adlı kitabın təqdimat mərasimi və müzakirəsi də maraqlı keçmişdi. Bu kitabda tanınmış görkəmli xarici tədqiqatçılar ermənilərin tarixən irəli sürdükləri əsassız iddiaları alt-üst etmişlər. Kitabda Tomas Qoltz, Svarte Komel, Brenda Şaffer, Uilfred Furman, Tamara Draqadze, Erix Fayqlın və başqalarının² Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müxtəlif məqamlarını əks etdirən elmi tədqiqatları öz əksini tapmışdı. ABŞ tədqiqatçısı Tomas Qoltz tədbirdə geniş məruzə ilə çıxış edərək Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəbləri və nəticələrindən danışmış və göstərmişdi ki, bu münaqişədə təcavüzə məruz qalan məhz Azərbaycan tərəfidir. Britaniyalı tanınmış tədqiqatçı Tamara Draqadze etdiyi məruzəsində münaqişənin tarixi aspektlərinə toxunmuş və qeyd etmişdi ki, Qarabağ tarixən

¹ «Respublika» qəz., 29 mart 2007.

² Yəni orada.

Azərbaycan torpağı olmuşdu. Hazırda orada olan xristian kilsələrinə gəldikdə isə onların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı və onların alban kilsələri olduğunu diqqətə çatdırmışdı.¹

2007-ci il martın axırlarına yaxın 31 mart — Azərbaycanlıların soyqırımını günü ilə əlaqədar olaraq Avropa Azərbaycanlıları Konqresi də həmin məsələyə diqqətlə yanaşmış və hətta xüsusi bəyanat yaymışdır. Bəyanatda XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kütləvi şəkildə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə köçürülmüş ermənilərin həmin əsrin axırlarından etibarən «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddialarını reallaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycanda yerli sakinlərə qarşı mübarizə apararaq kütləvi qırğınlar, soyqırım törətdikləri göstərilmişdi.

Eyni zamanda bəyanatda XX əsrin sonlarına yaxın 1918-ci ilin mart soyqırımının təkrar olunduğu, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsi olaraq ərazimizin 20 faizinin işğal edildiyi, yerli sakinlərin öz doğma ocaqlarından didərgin salındığı və 1918-ci ilin mart qırğınında olduğu kimi yenidən insanların kütləvi qırğına məruz qaldıqları qeyd edilmişdi. Buna görə də Avropa Azərbaycanlıları Konqresi haqlı olaraq dünya birliyini bu ədalətsizliyə son qoymağa, təcavüzkar Ermənistanı qarşı sanksiyalar tətbiq etməyə, azərbaycanlıların məruz qaldığı soyqırımına hüquqi və siyasi qiymət verməyə səsləmişdir.²

Respublika rəhbərliyinin fasiləsiz olaraq gərgin əməyinin nəticəsi olaraq ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə mərhələ-mərhələ iki əsr ərzində törətdikləri qanlı cinayətlər, azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla həyata keçirdikləri soyqırım dünya ictimaiyyətində artıq əks-səda yaratmışdı. Ermənilərin əsassız ərazi iddiaları ilə Azərbaycana qarşı apardıqları təcavüzkar müharibə və onun olduqca ağır fəlakətli nəticələri hətta 2007-ci il martın 9-da dünyanın 48 ölkəsindən 513 nəfərin iştirak etdiyi dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin Bakıda keçirilən I forumunda da səslənmişdi.

¹ «Respublika» qəz., 29 mart 2007.

² Yenə orada. 30 mart 2007.

Forumda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev cənabları söylədiyi nitqində Ermənistanın on ildən artıq bir müddətdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən, bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı və digər torpaqlarımızın indi Ermənistan torpağı olmasından və həmin torpaqların bizim tarixi torpaqlarımız olmasına baxmayaraq Ermənistana qarşı torpaq iddiası irəli sürmürük, halbuki, sürə bilərik, çünki indi Ermənistan yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır deyən İ.Əliyev əgər onlar öz xalqlarının gələcəyi haqqında düşünlərsə, öz siyasətlərində dəyişiklik edib Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmalıdırlar və Türkiyəyə qarşı əsassız ittihamlardan əl çəkməlidirlər – fikrini diqqətə çatdırmışdı. Əks təqdirdə Ermənistanın özünün müqəddəratı sual altına düşə bilər – deyən respublika prezidenti Azərbaycanın heç vaxt Dağlıq Qarabağın itirilməsinə yol verməyəcəyini və nəyin bahasına olursa-olsun, doğma torpaqlarını azad edəcəyini, ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyini söyləmişdi. O, eyni zamanda forum iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdı ki, Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır və ermənilər oraya XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüşlər. Bir dəfə Azərbaycan torpağında erməni dövləti yaradılıb və burada ikinci erməni dövlətinin yaranmasına biz heç vaxt imkan vermərik və hüquqi cəhətdən də haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir - deyən İ.Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bütün dünya tərəfindən tanındığını, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin qəbul edildiyini və orada Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin Azərbaycanın zəbt olunmuş torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmalarının göstərildiyini vurğulamışdı.¹

Forumda Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan söylədiyi nitqində Azərbaycan torpaqlarının hələ də işğal altında qalmasını, bir milyon vətəndaşın torpaqlarından didərgin düşməsini, qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşamasını «Türkiyə

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 mart 2007.

xalqının qan axan bir yarasıdır, Qarabağ qan axan yaramızdır» fikrini diqqətə çatdırmışdı.¹

Forumda Qırğızıstan Respublikası Prezidentinin müşaviri Bolodtbek Şəmşiyev çıxışında bu gün biz baxdığımız filmdə Qarabağ faciəsinin dəhşətli anlarını gördük və bu müstəmləkəçilik müharibələrinin faciəsidir – fikrini söyləmişdir. O, çıxışına davam edərək demişdir: «amma bir diqqət yetirin, Azərbaycan rəhbərlərinin, bütün Azərbaycan xalqının necə müdrik siyasəti vardır. Onlar heç zaman silah oynatmır. Lakin qəti və möhkəm şəkildə bəyan edirlər ki, Azərbaycanın sərhədləri pozulmazdır, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü toxunulmazdır». B.Şəmşiyev demişdi ki, onu da əlavə etmək istəyirəm ki, 1975-ci ildə Helsinki Aktı imzalanmışdır. Həmin sənəddə dünyanın bütün ölkələrinin rəhbərləri ərazi bütövlüyünə və sərhədlərin pozulmazlığına açıq-aşkar öz imzalarını atmışlar. Belə olan halda yeni müstəqil dövlətlərimizin hamısının başçılarının imzaları olan bu Helsinki sazişinin nə üçün pozulduğunu vurğulamışdı.²

Forumda Türk Dünyası Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Fondunun prezidenti Əbdülxalıq Çay, Makedoniya Türk İcmasının başçısı Ərdoğan Sarac, Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin sədri Akif Gülməmmədov və başqaları çıxış edərək forumun işini yüksək dəyərləndirmiş və bunun iki qardaş ölkənin, eləcə də bütün türk dünyasının birliyində olduqca əhəmiyyətli mərhələ açdığını söyləmişlər³. Burada xüsusi olaraq qeyd olunmuşdu ki, bu birlik dünyada ermənilərin qondarma, yalan «soyqırım» təbliğatının, həm də Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının qarşısının alınmasında, habelə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törətdiyi soyqırımı, o cümlədən də 31 mart və Xocalı soyqırımının dünya parlamentlərində tanınmasında və bununla da əsl tarixi həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayacağını diqqətə çatdırmışlar.

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 mart 2007.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

Forumun sonunda «Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyət strategiyası», «Bakı Bəyannaməsi», «Türkdilli xalqlara müraciət», «Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara, xarici ölkələrin parlamentlərinə. Dövlət və hökumət başçılarına müraciət», həm də «1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar erməni iddiaları haqqında Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumunun bəyanatı» qəbul olunmuşdu.¹

Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti 2007-ci il martın əvvəllərində Malayziyanın Kuala-Lumpur şəhərində İslam Konfransı Təşkilatına üzv təşkilatların Parlament İttifaqı Şurasının IX sessiyasında da diqqətdən yayınmamışdır. Belə ki, həmin sessiya Kuala-Lumpur deklorasiyasının qəbulu ilə yekunlaşmış və IX sessiyanın iştirakçıları Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü qətiyyətlə pisləmiş və erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etmişlər və həm də işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərə son qoyulması və bunu Ermənistanın nəzərinə çatdırmağı bildirmişlər.²

Ermənistanın işğalçı bir dövlət olduğunu ABŞ Dövlət Departamenti də etiraf etmişdir. ABŞ Dövlət Departamenti 2007-ci ilin əvvəllərində dünya ölkələrində insan azadlıqları ilə bağlı növbəti hesabatını ictimaiyyətə çatdırmışdı. Hesabatın Ermənistana aid olan hissəsində bu ölkə növbəti dəfə işğalçı dövlət kimi tanınmışdı. Burada diqqəti cəlb edən məqamlardan biri odur ki, əvvəllərdə qəbul edilmiş sənədlərdən fərqli olaraq ilk dəfə ABŞ sənədlərində Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edildiyi dəqiqliklə göstərilmişdi. Hansı ki, bu vaxta qədər ABŞ Dövlət Departamentinin hesabatında Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı ümumi sözlərlə qeyd olunduğu halda, son hesabatda «Ermənistan Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı 7 rayonu işğal altında saxlayır» ifadəsinin açıq səslənməsi diqqət

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 mart 2007.

² Yenə orada.

təlayiq hadisədir¹. Bu Ermənistanın təcavüzkar bir dövlət kimi tanınması və dünya ictimaiyyətinə düzgün olaraq çatdırılmasıdır. Bu həqiqətin təsdiqidir. Şübhəsiz, bu həm də Azərbaycan rəhbərliyinin müntəzəm olaraq həyata keçirdiyi uğurlu xarici siyasətin nəticəsidir.

Digər tərəfdən də ABŞ kimi qüdrətli və nüfuzlu dövlət tərəfindən açıq şəkildə Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı 7 rayonun işğal edilməsi faktının səsənməsi bir daha təsdiq edir ki, ABŞ Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tamamilə təmin edilməsinin tərəfdarıdır. Əgər bu gün dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı faktı etiraf edilirsə, şübhəsiz, Ermənistan rəhbərliyi anlamalıdır ki, sabahkı gün həmin dövlətlər işğalçı Ermənistandan işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarının tam azad edilməsi tələbini də irəli sürə bilərlər. Belə halda qəti tələb qarşısında qalan Ermənistan tələbin yerinə yetirilməməsi şəraitində daha ağır vəziyyətə düşə bilər. Bunu Ermənistan rəhbərliyi gec-tez dərk etməli və belə şəraitdən özü üçün nəticə çıxartmalıdır. Ermənistan rəhbərliyi yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməlidir və digər tərəfdən də Dünya Azərbaycan və türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumunda Azərbaycan prezidenti İ.Əliyevin söylədiyi nitqində dedi: «Azərbaycan heç vaxt Dağlıq Qarabağın itirilməsinə razılıq verməyəcək, nəyin bahasına olursa-olsun, doğma torpaqlarını azad edəcək, ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək» ifadəsindən də nəticə çıxartmalıdır.

Həm də Azərbaycan rəhbərliyinin müdrik daxili və xarici siyasətinin nəticəsi olaraq yaranmış şərait də Ermənistanın ərazi qoparmaq iddiasını qeyri-mümkün hesab edir. Nəhayət, Ermənistan tarixi həqiqətlə hesablaşmalı və birdəfəlik təcavüzkarlıq siyasətinə son qoymalıdır. Ermənistan rəhbərliyi onu da unutmamalıdır ki, Batum müqaviləsi (1918-ci ildə) əsasında Ermənistan cəmi 9 min kv. km əraziyə malik olduğu halda, ha-

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 mart 2007.

zırda 40 min kv. km əzəli Azərbaycan ərazisini öz nəzarəti altında saxlayır. 31 mart soyqırımı kimi bu da soyqırımdır. Belə qəbildən olan hadisələr həm də BMT Baş Məclisinin 9 dekabr (1948-ci il) tarixli Beynəlxalq Konvensiyasına görə soyqırım siyasəti hesab edilir.

Digər tərəfdən 2001-ci il aprel ayının 23-27-i arasında Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasında ilk dəfə olaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri saysız-hesabsız faciələrin, soyqırımının tanınmasına dair bəyannamənin qəbul edilməsi, Avropa Şurasının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərin toxunulmazlıq hüququnu tanıdığını bəyan etməsi məqamından və dünya dövlətlərinin mövqeyindən də Ermənistan nəticə çıxartmalı və Azərbaycana qarşı əsrlərlə törətdiyi soyqırımı etiraf etməlidir.

Azərbaycan prezidenti cənab İ.Əliyev 31 mart 1918-ci il Azərbaycanlıların Soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına 29 mart 2007-ci il tarixdə etdiyi müraciətində XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa və Zəngəzura İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxlu sayda erməni ailələrinin köçürülməsini, 1905 və 1918-ci illərdə erməni hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi kütləvi qətlər və talanlar, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsini, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi güdən genişmiqyaslı müharibə və onun bu gün də davam edən acı nəticələrini, 1992-ci ilin Xocalı faciəsini — bunları təcavüzkar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin qanlı səhifələri hesab etmişdir.¹

Respublika prezidentinin müraciətində həm də qarşımızda ideoloji təxribatlar və dezinformasiya sahəsində «zəngin təcrübəyə», bir sıra ölkələrdə təsirli diaspora malik olan rəqibin dayandığını və erməni millətçilərinin öz məqsədlərinə çatmaq naminə heç bir çirkin vasitədən çəkinmədiyini və diqqəti işğal

¹ «Xalq» qəz., 30 mart 2007.

faktından yayındırmaq üçün daim yeni saxta ideyalar uydurduqları vurğulanmışdı. Bununla da müraciətdə Ermənistanın bütün siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış, erməni milləti tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırım siyasətinin iki yüz ilə yaxın bir tarixi olduğu və bu mənfur siyasətin məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, həmin ərazilərdə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq istədikləri diqqətə çatdırılmışdı.

Şübhəsiz, buna heç vaxt beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməsinin tərəfdarı olan dövlətlər yol verməzlər. Həm də respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulması ilə heç cürə barışa bilməyən Azərbaycan xalqı da buna yol verməz. Azərbaycan xalqı 31 mart faciəsindən və eləcə də sonrakı illərdə onun davamı və təkrarı olan faciələrdən birdəfəlik nəticə çıxartmalı, 1918-ci il mart hadisələrinin 90 illiyi ərəfəsində soyqırım hadisələrini unutmamalı və bu gün üçün həmin faciələr dərs olmalıdır. Eyni zamanda Azərbaycan xalqı həmin hadisələrin nə dərəcədə ağır, dəhşətli və bəşəri qanunlara zidd olduğunu dünya dövlətlərinə, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq siyasətini davam etdirməli və Ermənistanın tam ifşasına nail olmalıdır. Bununla həm də dünya dövlətləri Azərbaycan xalqının tarixən soyqırımı məruz qalmaları faktını bilməli və bunlardan obyektiv nəticələr çıxardaraq erməni millətçilərinin tam ifşasında fəal iştirak etməlidirlər.

Həmçinin də 1918-ci il mart hadisələrinin 90 illiyi ərəfəsində tarixi həqiqətin təntənəsi naminə, bəşəriyyətin dinc yaşaması naminə insan faciəsi üzərində yaradılmış Ermənistan təcavüzkar bir dövlət kimi cəzalandırılmalıdır. Belə olan halda vaxtilə Mustafa Kamal Atatürkün «yurdda sülh, cahanda sülh» dediyi fikir, dünya şöhrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin «Qafqazı sülh zonasına çevirək» müdrik ifadələri qələbə çalmış olar. Bu həm də həqiqətin, ədalətin təntənəsi olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Namiq Fərəc Sığırılıgöy. «Böyük Ermənistan» xülyası və böyük Pyotr. «Azərbaycan qəz., 22 iyun 1990.
2. S.M.Solovyov. Rusiya tarixi üzrə mühazirə və hekayələr əsəri, Moskva, P..., 1989.
3. Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа мугани инородцам. С.Петербург, 1911.
4. Hüseyn Vaykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
5. В.Ф.Маевский. Армяно-татарская смута на Кавказе как одна из фаизов армянского вопроса. Баку, 1915.
6. M.S.Ordubadi. «Qanlı illər», Bakı, 1991.
7. Дж.Маккарти, К.Маккарти. Тюрки и армяне руководство по Армянскому вопросу. Баку, 1996.
8. M.M.Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
9. Sani Hacıyev. «Erməni məsələsi» faktların dili ilə. «Azərbaycan» qəz., 27 aprel 2001.
10. Vidadi İsayev. Naradan gəlir köç. Bakı, 1995.
11. Siyasi tarix. I hissə, 1993.
12. Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan I Vedibasar mahalı. Bakı, 2000.
13. Xəqani Məmmədov. Nuru Məmmədov. Bakıda 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı. «Respublika» qəz., 31 mart 2007.
14. Anar İskəndərov. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım. «Xalq» qəz., 28, 29 mart 2007.
15. Ataxan Paşayev. Bakıda 1918-ci il mart faciəsi. «Azərbaycan» qəz., 28 fevral 1998.
16. Ataxan Paşayev. Şamaxı faciələri. «Azərbaycan» qəz., 15 mart 1998.
17. X.İbrahimli. 1918-ci ilin mart qırğını — ermənilərin türklərə qarşı soyqırımı. «Müsavat» qəz., 29 mart 1996.

18. İ.Hüseynov. Millətlər öz müqəddəratlarını təyin edirlər. «Kommunist» qəz., 15 aprel 1991.
19. Mir Cəfər Pişəvəri. Seçilmiş əsərləri, 1965.
20. Н.Нариманов. Статьи и письма. Москва, 1925.
21. Н.Нариманов. Избранные произведения. Т. 2, Баку, 1989.
22. R.Əsədov. 1918-ci il mart faciəsi: bu gün üçün dərs. «Ayna» qəz., 6 aprel 1996.
23. Rafiq Rəsulov. Milli faciəmiz. «Respublika» qəz., 3 aprel 2007.
24. Elşad Abdullayev. Tarixi həqiqət unudulmur. «Azərbaycan» qəz., 11 aprel 1998.
25. Салех Бей. Армянство. Баку, 1994.
26. E.İsmayılov, C.Həsənov, T.Qaffarov. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1995.
27. S.Şaumyan. Seçilmiş əsərləri. II cild.
28. D.P.Quliyev. Tarix şahiddir ki... 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər. «Nəyat» qəz., 22 may 1992.
29. Babaxan Niyazlı. Faciə tariximizdən bir səhnə. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 18 may 2006.
30. Elza Orucova. Al qana boyanmış bahar günləri. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.
31. Sahib Həsənov. Salyanda erməni terroru. «Azərbaycan» qəz., 2 aprel 2003.
32. Hacı Mirhaşım Talışlı, Hacı Etibar Əhədov. Lənkəranda 1918-ci il soyqırımı. «Respublika» qəz., 29 mart 2007.
33. T.Köçərli. Qarabağ, Bakı, 2002.
34. Б.Наджафов. «Лицо врага» история армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начало XX в. ч. II, Баку, 1994.
35. V.İsmayılova. İnsan faciəsi üzərində qurulmuş Ermənistan. «Azərbaycan» qəz., 19 mart 2001.
36. Геноцид Армян в Османской империи. Ереван, 1983.
37. Maqsud Cəlilov. Süverenliyimizi düşünərkən. «Bakı» qəz., 12 dekabr 1991.

38. Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı, 2001.
39. Telman Haqverdiyev. Erməni təcavüzkarlığının bir epizodu. «525-ci qəzet», 25 may 2001.
40. İnciləb Smayılov. Ermənilərin soyqırımı, repressiya və deportasiya siyasəti. «Azərbaycan» qəz., 24 aprel 2001.
41. Rəşad Məcidov. Qaragöl, yoxsa Sevlis? «Elm və həyat» jurnalı, № 12, 1989, səh. 12.
42. Əli Əliyev. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan 1914-1992, Bakı, 1997.
43. Talıb Musayev. Ermənistan türklərinin odisseyası. «Xalq» qəz., 3 iyul 1997.
44. Ю.Помпеев. Кровавый омут Карабаха. С.Петербург, 1992.
45. Ю.Помпеев. Юдельные дни. С.Петербург, 1993.
46. Qarabağ XIX-XX əsrlərdə separatizmin xronologiyası. «Xalq» qəz., 3 aprel 1998.
47. Vaqif Şadlinski. Ermənilərin və başqa millətlərdən olanların qədim Azərbaycanın ərazilərinə köçürülməsi məqsədli olub. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 2003.
48. S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
49. Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992.
50. События вокруг НКАО в кривым зеркале фальсификаторов. Баку, 1989.
51. Zeynal Vəfa. Erməni vəhşiliklərinin canlı şahidi. «Azərbaycan» qəz., 5 aprel 2001.
52. Zeynal Vəfa. Dünənini unudan sabahını itirə bilər. «Azərbaycan» qəz., 31 mart 1998.
53. Qətiyyətli təntənəsi (sənədli xronika), Bakı, 1995.
54. Ариф Мансуров. Белые пятна истории и перестройки. Баку, 1990.
55. Mais Piriyeв. Ermənistan əraziləri Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarıdır. «Yeni Azərbaycan» qəz., 5 aprel 2003.
56. Черный январь, Баку, 1990.

57. İnqilab İsmayılov. İşğalçı Ermənistan məkrli niyyətini zaman-zaman həyata keçirmişdir. «Azərbaycan» qəz., 29 mart 2003.
58. A.Yunusov. Qarabağ müharibəsi. «Azərbaycan» qəz., 26 yanvar 1993.
59. Rəna Bayramova. Azərbaycanda erməni terroru. «Xalq» qəz., 31 mart 2007.
60. Vəfəddin İvayev. Xocalı soyqırımı beynəlxalq cinayətdir. «Respublika» qəz., 22 fevral 2007.
61. Təranə Sərdar qızı. Gözümüz Şuşada qalıb. «Azərbaycan» qəz., 8 sentyabr 1993.
62. Kəlbəcər harayı xəyanətkarlara qarşı ağır ittihamdır. «Xalq» qəz., 2 aprel 1996.
63. О.Ф.Эфендиев. Военные преступления от Нюрнберга до Карабаха. Москва, 2000.
64. İnqilab Nəsirov. Məkrli siyasətin nəticəsi. «Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.
65. Tural Rzayev. Azərbaycanlıların soyqırımı günü xarici ölkələrdə də qeyd edilmişdir. «Azərbaycan» qəz., 1 aprel 2003.
66. Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
67. Sabir Rüstəmxanlı. Ömür kitabı, Bakı, 1989.
68. В.А.Парсамян. История армянского народа 1801-1900. Книга первая. Изд. «Айастан», Ереван, 1977.
69. İ.Əliyev. Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
70. Конфликт в Нагорном Карабахе. Баку, 1990.

ARXİVLƏR

1. Azərbaycan Respublikası DSPİHA. f. 276, s. 7, qov. 130.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. f. 1061, s. 2.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. f. 1061, s. 1, qov. 95.

4. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. f. 894, iş 65.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. f. 379, s. 1, iş 2176.

JURNALLAR

1. «Elm və həyat» jurnalı, 1989.
2. «Azərbaycan kommunisti» jurnalı, № 1-10, 1990.

QƏZETLƏR

1. «Xalq» qəz., 1992-2007.
2. «Azərbaycan» qəz., 1918, 1919, 1993-2007.
3. «Бакинский рабочий», 1917, 1923.
4. «Respublika» qəz., 2002-2007.
5. «Müsavat» qəz., 1996.
6. «Kommunist» qəz., 1988-1991.
7. «525-ci qəzet», 1998-2001.
8. «Ayna» qəz., 1996.
9. «Həyat» qəz., 1992.
10. «Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti» qəz., 2006.
11. «Bakı» qəz., 1987-1991.
12. «Kommunist» qəz., (Yerevan), 1975.
13. «Azadlıq» qəz., 1994.
14. «Elm» qəz., 1988.
15. «Yeni Azərbaycan» qəz., 2003-2006.
16. «Səhər» qəz., 1993.
17. «Pensiyaçı» qəz., 2006.
18. «Литературная газета», 1988.

Əsgər Abdullayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin professoru,
respublikanın
Əməkdar müəllimi

Azərbaycanlıların mart soyqırımı
unudulmamalıdır

(Monoqrafiya)

Çapa imzalanıb 12. 12. 2007. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 6,75 ç.v. Sifariş 177. Sayı 500.

" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6
